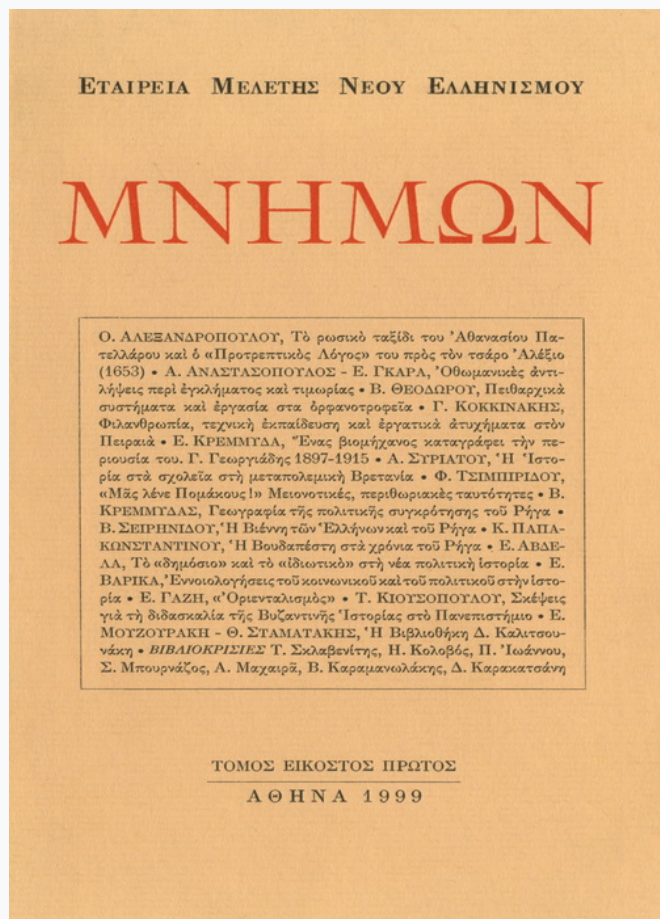

Μνήμων

Τόμ. 21 (1999)

ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ ΤΟ Β' ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.729](https://doi.org/10.12681/mnimon.729)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Β. (1999). ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ ΤΟ Β' ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 21, 55–84. <https://doi.org/10.12681/mnimon.729>

ΠΕΙΘΑΡΧΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ ΤΟ Β' ΜΙΣΟ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Ἡ συμβολή τῶν φιλανθρωπικῶν ἐταιρειῶν στήν περίθαλψη τῶν ὀρφανῶν καί τῶν περιθωριακῶν παιδιῶν τῶν μεγάλων πόλεων τοῦ 19ου αἰῶνα ἔχει συχνά μελετηθεῖ σέ μιὰ ἀπόπειρα νά κατανοηθοῦν οἱ κοινωνικοὶ φόβοι ποὺ ἀναδύθηκαν μέσα ἀπὸ τοὺς μετασχηματισμοὺς τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας. Οἱ ἀνησυχίες τῶν φιλελεύθερων ἀστῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἐπικινδυνότητα τῆς ἀπροστάτευτης παιδικῆς ἡλικίας τῶν πόλεων ἔχει γίνεи προσπάθεια νά προσεγγιστοῦν μέσα ἀπὸ μιὰ σειρά κειμένων στὰ ὁποῖα ἀποτυπώνονται οἱ ἀπόπειρες τῶν φιλανθρωπῶν νά διαχειριστοῦν τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τοῦ 19ου αἰῶνα. Πηγὴ ἐμμεση γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῶν ἰδεολογικῶν ἀνησυχιῶν τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καί τῶν θεσμῶν ποὺ ἐπινοήθηκαν, τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχουν ἀναδειχθεῖ σέ κύρια πηγὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κοινωνικῶν ἀναπαραστάσεων τῶν μεσαίων καί ἀνώτερων τάξεων γιὰ τίς περιθωριακὲς ομάδες τῆς πόλης.

Λιγότερο γνωστὲς παραμένουν ἐν τούτοις οἱ παιδαγωγικὲς πρακτικὲς ποὺ υἱοθετήθηκαν γιὰ τὴν ἀνατροφή καί, ἐν μέρει, τὴν ἀναμόρφωση τῶν παιδιῶν ποὺ ὁδηγήθηκαν στὰ ἱδρύματα. Παρὰ τὴν ποικιλία ποὺ ἀνιχνεύεται στὴν κατὰγωγὴ τῶν πρωτοβουλιῶν ποὺ ὁδηγοῦν στὴ σύσταση τῶν ὀρφανοτροφείων —ἐνδιαφέρον ομάδων πολιτῶν καί δημοτικῶν συμβουλίων, θρησκευτικότητά, συναισθηματικὰ κίνητρα ποὺ ἔχουν νά κάνουν μὲ τὴν προσωπικὴ ἱστορία τῶν ἱδρυτῶν, ὅπως ἡ ἀπώλεια προσφιλοῦς προσώπου, ἡ ἀτεκνία κ.ἄ.—, κάποιες κοινὲς συνιστώσες στὴ λειτουργία τους κάνουν φανερὴ τὴ γενικὴ ἀποδοχὴ αὐτῶν τῶν κανονιστικῶν διατάξεων ποὺ ἀποβλέπουν, μέσα ἀπὸ μία δέσμη μέτρων, τόσο στὴν περίθαλψη τῶν περιπλανώμενων καί ἀκηδεμόνευτων ἄπορων παιδιῶν ὅσο καί στὴν ἐγχαράξη τῶν κοινὰ ἀποδεκτῶν ἡθικῶν ἀξιών.

Ἡ ἱδρυματοποίηση ἀποτελεῖ μιὰ ἰδιαίτερη φάση στὴν ἱστορία τῆς παιδικῆς περίθαλψης τοῦ 19ου αἰῶνα. Στὴ φάση αὐτῇ, ποὺ σηματοδοτεῖ τὴν προεπιστημονικὴ ἀντιμετώπιση περιθωριακῶν παιδιῶν —ἄστεγων, φτωχῶν καί ἀνεπιθύμητων—, πρωταγωνιστοῦν οἱ φιλανθρωπικὲς ἐταιρεῖες. Ἡ παρουσία τῶν φιλανθρωπῶν στὸ κίνημα σωτηρίας τῶν περιθωριακῶν παιδιῶν στὴν Ἑλλάδα εἶναι κυρίαρχη ἀπὸ τὸ 1850 περίπου μέχρι τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶ-

να¹. Στόν εύρωπαϊκό χῶρο, αντίστοιχα, ἡ περίοδος αἰχμῆς τῆς φιλανθρωπικῆς δράσης τοποθετεῖται στήν τριακονταετία 1830-1860: τότε θά διατυπωθοῦν οἱ κυριότερες προτάσεις γιά τή διαχείριση τῆς ἀπροστάτευτης παιδικῆς ἡλικίας τῶν πόλεων, προτάσεις πού διαμορφώνονται ὑπό τήν ἐπιρροή ἑνός γενικότερου κινήματος ἡθικοποίησης². Ἡ συστηματική ὀργάνωση τῶν στατιστικῶν ὑπηρεσιῶν στίς εύρωπαϊκές χώρες τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα ἔφερε στό φῶς μιᾶ κατηγορία πληθυσμοῦ πού δροῦσε στό περιθώριο: τίς ομάδες τῶν ἀπορφαν παιδιῶν πού ζοῦσαν μακριά ἀπό τήν οἰκογενειακή ἐπιτήρηση. Τά εὐρήματα τῶν νεαρῶν στατιστικῶν ὑπηρεσιῶν ἀνέδειξαν τή σχέση ἀνάμεσα στίς συνθῆκες κοινωνικῆς στέρησης καί νεανικῆς ἐγκληματικότητας, θέτοντας τοὺς φιλανθρωπικούς μπροστά σέ νέα καθήκοντα. Ἡ ἀδιαφορία ἀπέναντι στή θρησκεία καί τήν ἡθικότητα πού παρατηροῦνταν σέ πολλές ομάδες φτωχῶν πού δέν υἱοθετοῦσαν τίς παραδοσιακές οἰκογενειακές ἀξίες, ἡ περιφρόνηση τῶν κανόνων ὑγιεινῆς, ἡ ἄγνοια γενικότερα τῶν ἀξιῶν τοῦ βιομηχανικοῦ πολιτισμοῦ καί ἡ ἀποχή ἀπό τὸ σχολεῖο, θεωρήθηκαν ὑπεύθυνα γιά τήν ἀθλιότητα μέσα στήν ὁποία ζοῦσαν τὰ κατώτερα στρώματα. Ἐνα γενικότερο ἐνδιαφέρον γιά τήν τύχη τῶν ἄτυχων πλασμάτων ἐντείνεται στίς δεκαετίες τοῦ 1830 καί τοῦ 1840, γιά νά καταλήξει στή σύσταση μιᾶς σειρᾶς φιλανθρωπικῶν ἐταιρειῶν μέ στόχο κυρίως τήν ἀπομάκρυνση τῶν παιδιῶν ἀπό τίς φαῦλες ἐπιδράσεις τῆς ἀστικῆς ζωῆς³. Παρά

1. Γιά μιᾶ γενική θεώρηση τῶν φιλανθρωπικῶν προσπαθειῶν καί τῶν ἰδρυμάτων πού συστάθηκαν στήν Ἀθήνα τὸν 19ο αἰῶνα γιά τήν περίθαλψη τῶν ἀπορφαν παιδιῶν καί γυναικῶν βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν καί οἱ θεραπευτές τους. Φτώχεια καί φιλανθρωπία στήν ἐλληνική πρωτεύουσα τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα, Ι.Α.Ε.Ν., 1995.

2. Οἱ κυριότεροι θεωρητικοὶ ἐκπρόσωποι αὐτοῦ τοῦ κινήματος φιλανθρωπίας ἦταν ὁ Charles Lucas καί ὁ de Gerando στή Γαλλία, ὁ Jean Ducpétiaux στὸ Βέλγιο, ὁ Johann Hinrich Wichern στή Γερμανία καί ἡ Mary Carpenter στή Βρετανία.

3. Συχνὰ οἱ προσπάθειες αὐτὲς ἔχουν ἐρμηνευτεῖ μέσα στοῦ θεωρητικοῦ πλαίσιο τοῦ «κοινωνικοῦ ἐλέγχου» τῶν ἀνώτερων καί μεσαίων τάξεων ἀπέναντι στίς κατώτερες πού ἐκλαμβάνονται ὡς ἐπικίνδυνες. Ἡ εὐρέως διαδεδομένη αὐτὴ θέση μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν, ἰδιαίτερα τῆ δεκαετία τοῦ 1970 καί τοῦ 1980, ἀμφισβητεῖται τελευταία στήν ἀγγλική βιβλιογραφία ἀπὸ ἐκείνους πού θεωροῦν ὅτι μιᾶ τέτοια ἐρμηνεία εἶναι πολὺ θολή καί περιοριστική γιά τήν ἐρμηνεία τῶν κινήσεων πού κρύβονται πίσω ἀπὸ μιᾶ πληθώρα φιλανθρωπικῶν ἐταιρειῶν μέ ἀντιτιθέμενους σκοποὺς καί συχνὰ διαταξικὴ ὑποστήριξη. Ὑποστηρίζουν ὅτι ἀκόμη καί ἂν ἡ ἀνησυχία γιά ἐνδεχόμενη πολιτικὴ ἐκτροπὴ ἦταν πιθανὴ σέ περιόδους ἐθνικῶν καί πολιτικῶν κρίσεων, καί ἡ βοήθεια πρὸς τοὺς ἀδύνατους ἐμπεριεῖχε τὸ στοιχεῖο τῆς πρόληψης κοινωνικῶν ἀναταραχῶν, ἡ ἀντοχή τῶν ἰδρυμάτων αὐτῶν στοῦ χρόνο δὲν δικαιολογεῖ αὐτὴ τὴ μονόπλευρη ἐρμηνεία. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς κριτικῆς θεώρησης δίνεται μιᾶ εὐρύτερη σημασία στήν ἔννοια τῆς φιλανθρωπίας, ἐκτείνοντάς την στήν περιοχή τῆς ἀλληλοβοήθειας καί τῆς αὐτοῦς ἰδιωτικῆς ἐνίσχυσης σέ δύσκολες στιγμὲς μεταξὺ γειτόνων, συγγενῶν καί συναδέλφων, ἡ ὁποία διαπερνάει ὅλα τὰ κοινωνικά στρώματα. Μία παρουσίαση τῶν ἀπόψεων αὐτῶν δίνεται στὸ F. K. Prochaska, «Philanthropy», στὸ F. M. L. Thompson (ἐπιμ.), *The Cambridge Social History of Britain 1750-1950*, τ. 3, Καίμπριτζ, Cambridge University Press, 1990, σ. 357-393, ὅπου καί σχετικὴ βιβλιογραφία.

τὴν ποικιλία τῶν μοντέλων πού υἱοθετήθηκαν σέ διάφορες εὐρωπαϊκὲς χώρες, κοινὴ ἦταν ἡ πεποίηση σέ ὅσους δραστηριοποιούνταν στὸ χῶρο τῆς φιλανθρωπίας γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῶν μεθόδων «κατασκευῆς» χρήσιμων μελλοντικῶν πολιτῶν. Οἱ φιλόανθρωποι θὰ χρησιμοποιοῦσαν ὅλα τὰ μέσα πού δρῶν συνολικὰ γιὰ νὰ διδάξουν καὶ νὰ «κατασκευάσουν» μελλοντικούς χρήσιμους ἐνήλικες: αὐστηρὴ πειθαρχία, ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση, μύηση στὴν οἰκονομία μέσω τῆς ἀποταμίευσης, ἠθικὴ διδασκαλία, ἐκμάθηση συνηθειῶν ὑγιεινῆς.

Ἡ μελέτη τῆς ἐσωτερικῆς λειτουργίας τῶν ἐλληνικῶν ὀρφανοτροφείων τοῦ 19οῦ αἰῶνα φέρνει στὸ φῶς ἓνα εἰδικὸ παιδαγωγικὸ ὄπλοστάσιο πού εἶχε ἐπινοηθεῖ καὶ εἶχε δοκιμαστεῖ καὶ ἄλλοι γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν σωμάτων καὶ τῶν ψυχῶν τῶν νεαρῶν πλασμάτων τὰ ὁποῖα κινδύνευαν νὰ στραφῶν πρὸς τὴν ἐγκληματικότητα, καθὼς συνδύαζαν τρεῖς προϋποθέσεις, ἱκανὲς νὰ τὰ ὀδηγήσουν στὸ περιθώριο: εἶχαν χάσει τοὺς γονεῖς τους, προσέρχονταν ἀπὸ τὰ φτωχότερα στρώματα τῆς πόλης καὶ στεροῦνταν συγγενῶν πρόθυμων νὰ ἀναλάβουν τὴν ἀνατροφή τους.

Ἀποκομμένος ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον, ὁ τρόφιμος ὑποβάλλεται, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἰδρύματος, σέ μιὰ σειρὰ παιδαγωγικῶν πρακτικῶν πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ νόμο τῆς σταθερότητας, τῆς ἐπαναληπτικότητας καὶ τῆς πολλαπλότητας τῶν μέσων, προκειμένου νὰ ἐθιστεῖ στὴν αἴσθηση τῆς τάξης καὶ τῆς κανονικότητας, νὰ ἀποκτήσει ὑγιεῖς συνήθειες, ἠθικὲς ἀξίες καὶ τεχνικὲς δεξιότητες. Διάχυτη εἶναι ἡ ἀντίληψη σέ ὅλες τὶς ἀποπειρές πού πραγματοποιοῦνται στὸ χῶρο τῆς περίθαλψης καὶ τῆς ἐπαιδείωσης ὅτι τὰ μόνα ἐφόδια πού θὰ μπορούσαν νὰ ὀπλίσουν τὸ φτωχὸ ὄρφανὸ παιδί ἀπέναντι σέ μεγαλύτερη ἐξαθλίωση εἶναι ἡ ἐργασία καὶ ἡ πειθαρχία. Ὅλες οἱ προσπάθειες ἐπικεντρώνονται ἀφενὸς στὸ νὰ ἀπαλείψουν τὶς συνέπειες τοῦ οἰκογενειακοῦ ἢ γενικότερα τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος τοῦ παιδιοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ ὁποίου εἶχαν διαμορφωθεῖ οἱ ἀντιλήψεις καὶ οἱ συνήθειές του πρὶν τὴν εἰσαγωγή του στὸ ἴδρυμα, καὶ αφετέρου νὰ διαπαιδαγωγήσουν μὲ τέτοιες ἀρχὲς τὰ φτωχὰ παιδιά ὥστε νὰ προετοιμάσουν ἐκείνες τὶς ψυχικὲς ὑποδοχὲς καὶ τὶς σωματικὲς ἀντοχὲς πού θὰ προσδώσουν στοὺς μελλοντικούς ἐνήλικες τὰ χαρακτηριστικὰ πού τοὺς ταιριάζουν: ὑπακοή στοὺς νόμους, μιὰ ταπεινὴ κοινωνικὴ θέση, ἓνα ἐπάγγελμα πόλεως, συνήθως τεχνίτη γιὰ τὰ ἀγόρια καὶ ὑπηρετίας γιὰ τὰ κορίτσια.

Κοινὲς συνιστώσες καὶ παραλλαγὲς στὸ θέμα τῆς ἐγχάραξης τῶν ἠθικῶν στάσεων, τῶν δεξιοτήτων καὶ τῶν ἀναμενόμενων συμπεριφορῶν εἶναι δυνατόν νὰ ἐντοπιστοῦν τόσο στὰ κανονιστικὰ, ἀπολογητικὰ καὶ πανηγυρικὰ κείμενα πού δημοσιεύουν ἐταιρεῖες καὶ ἀδελφότητες πού διοικοῦν τὰ ὀρφανοτροφεία —καταστατικὰ ἱδρύσεως, ἐσωτερικοὶ κανονισμοί, ἐτήσιες λογοδοσίες καὶ ἀναμνηστικὲς ἐκδόσεις—, ὅσο καὶ στὰ ἀρχεῖα τῶν ἰδρυμάτων πού διασώζουν μερικὲς ὑψίς τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν ὀρφανῶν. Στὰ πρῶτα ἀνιχνεύονται οἱ προθέ-

σεις και οι άρχες που διαπνέουν τις φιλανθρωπικές απόπειρες, όπως εκφράζονται μέσα από ένα λόγο κανονιστικό, ενώ στα δεύτερα θα αναζητήσουμε τις ρωγμές, τις αναντιστοιχίες και τις αποκλίσεις από τους επιθυμητούς στόχους των κανονικοτήτων⁴. Από το εύρύ φάσμα των θεμάτων που αναφέρονται στους κανονισμούς, θα εστιάσουμε την προσοχή μας σε τρία κυρίως: την εργασία, την επιβολή της πειθαρχίας και το σύστημα άμοιβών και ποινών.

Η συγκριτική ανάλυση των έσωτερικών κανονισμών που διέπαν την καθημερινή ζωή των τροφίμων προέρχεται από έπτά ιδρύματα που δημιουργήθηκαν το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα — με ιδιαίτερη πυκνότητα από την πέμπτη μέχρι την έβδομη δεκαετία — στην Αθήνα, τον Πειραιά, την Έρμούπολη και τη Σμύρνη. Αν και οι πρωτοβουλίες για την ίδρυση των όρφανοτροφείων άνιχνεύονται σε τρεις διαφορετικούς χώρους — τα δημοτικά συμβούλια, τις ομάδες πολιτών που συστήνουν φιλανθρωπικές εταιρείες και, σε μία μοναδική περίπτωση, στο Πατριαρχείο —, οι βασικές άρχες που διέπουν τη λειτουργία τους έγγράφονται σε ένα κοινό λόγο, ή αποκωδικοποίηση του όποιου μάς επιτρέπει να προσεγγίσουμε από μια διαφορετική, από τις ως τώρα γνωστές, πλευρά τη στάση του κοινωνικού σώματος απέναντι στα περιθωριακά παιδιά τον προηγούμενο αιώνα.

Το δυναμικό των όρφανοτροφείων τον προηγούμενο αιώνα κυμαινόταν από 25 παιδιά, συνήθως τα πρώτα χρόνια λειτουργίας τους, μέχρι 200 με 250 παιδιά στην καλύτερη περίπτωση. Πρόκειται για άριθμούς που βρίσκονται άρκετά μακριά από τους αντίστοιχους των ευρωπαϊκών ιδρυμάτων. Θα πρέπει όμως να διευκρινίσουμε ότι τα ιδρύματα αυτά δεν στέγαζαν αποκλειστικά όρφανά παιδιά. Αν και οι όροι εισδοχής των όρφανών, όπως αναφέρονται στα καταστατικά σύστασης των φιλανθρωπικών εταιρειών και άδελφοτήτων, ήταν άυστηροι και αναφέρονταν με αποκλειστικότητα στην όρφάνια, συνήθως και από τους δύο γονείς, στα ήλικιακά όρια, που ποίκιλλαν μεταξύ 5 και 7 χρόνων κατά περίπτωση, και την άπορία, που θα πιστοποιείτο με όρισμένο, άντικειμενικό τρόπο, κάποιες έξαιρετικές διατάξεις ή άρρητες πρακτικές επέτρεπαν και την

4. Στη μελέτη αυτή στηρίζομαι στα καταστατικά ίδρυσης, τους κανονισμούς έσωτερικής λειτουργίας, τις έτήσιες λογοδοσίες και τις πανηγυρικές εκδόσεις των όρφανοτροφείων: Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώστα, που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1856, του Ζαννείου Όρφανοτροφείου Πειραιώς, που άρχισε να λειτουργεί από το 1875, του Όρφανοτροφείου Θηλέων Ιωάννου και Μαριγούς Χατζηκυριακού που ιδρύθηκε στον Πειραιά το 1889, του Άμαλίου Όρφανοτροφείου Κορασίων, που ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1855, του Όρφανοτροφείου Θηλέων των άδελφών Μπαμπαγιώτου, που ιδρύθηκε στην Έρμούπολη το 1874, του Δημοτικού Όρφανοτροφείου Άρρένων Έρμούπολεως που ιδρύθηκε το 1855, του Έλληνικού Όρφανοτροφείου Σμύρνης, που ιδρύθηκε το 1870 και στο όποιο λειτουργούσαν τμήματα άρρένων, θηλέων και νηπίων.

εἰσαγωγῇ παιδιῶν ποὺ δὲν συγκέντρωναν αὐτὲς τίς προϋποθέσεις: παιδιὰ νόθα⁵, παιδιὰ ἄστεγα, ποὺ περιπλανοῦνταν στὴν πόλη καὶ ὁδηγοῦνταν στὸ ἱδρυμα ἀπὸ τὴν ἀστυνομία⁶, παιδιὰ ποὺ οἱ γονεῖς τοὺς εἶχαν καταδικαστεῖ σὲ φυλάκιση, ἢ τέλος παιδιὰ ἀπὸ εὐπορότερα στρώματα ποὺ γίνονταν δεκτὰ στὸ ὀρφανοτροφεῖο ὡς ὑπότροφα, τῶν ὁποίων ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δύο γονεῖς ἦταν ἐν ζωῇ ἀλλὰ ἀδυνατοῦσε ἢ δὲν ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀναλάβει τὴν ἀνατροφή τοῦ παιδιοῦ του. Ἡ δημιουργία νέας οἰκογένειας, ὅπου τὸ παιδί ἀπὸ προηγούμενο γάμο ἦταν ἀνεπιθύμητο, φαίνεται ὅτι ἦταν ὁ κυριότερος λόγος ποὺ ἔκανε τοὺς γονεῖς νὰ καταφεύγουν σ' αὐτὴ τὴ λύση. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίθαλψη τῶν ὀρφανῶν, τὰ ὀρφανοτροφεῖα καλοῦνταν νὰ καλύψουν καὶ ἄλλες ἀνάγκες: νὰ ἐξαφανίσουν ἀπὸ τὴ θέα τῆς πόλης τίς ἐνοχλητικὲς παρουσίες ποὺ ὑπογράμμιζαν ὅτι ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν πρόοδο δὲν ἦταν ἀνέφελη ἢ νὰ προσφέρουν λύσεις ἐξομάλυνσης τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου σὲ περιπτώσεις ἀνεπιθύμητων παιδιῶν⁷. Ἡ συγκέντρωση παιδιῶν ἀπὸ διαφορετικὰ περιβάλλοντα στὸν ἴδιο χώρο πιθανὸν νὰ αὐξανε τοὺς φόβους γιὰ ἀπόκτηση κακῶν συνηθειῶν στὰ ὀρφανὰ καὶ νὰ συνέβαλλε στὴ μεγαλύτερη αὐστηρότητα τῶν κανονισμῶν⁸.

5. Τὸ Ἑλληνικὸ Ὀρφανοτροφεῖο Σμύρνης δὲν δέχεται ὀρφανὰ «διεφθαρμένον γονέων καὶ μεμνημένα τῆς διαφθορᾶς αὐτῶν», λειτουργεῖ ὅμως καὶ ὡς ἐκθετοτροφεῖο ἂν καὶ κατὰ τέτοιο δὲν διακρίνεται σαφῶς στοὺς στόχους του. Στὸ ἄρθρο 10 τοῦ κανονισμοῦ ἀναφέρεται: «Πᾶν προσαγόμενον βρέφος ἄνευ ἐπιθέτου ὑπάρχον λαμβάνει τοῦτο ὑπὸ τῆς ἐφορίας οὐδέποτε δὲ ἐπιτρέπεται νὰ γίνεταί μνεία ὅτι ἦτο ἐγκαταλελειμμένον, οὐδὲ γίνεταί ἡ ἐλαχίστη διάκρισις, καθότι πάντα τὰ ἐν τῷ Καταστήματι θεωροῦνται καὶ ἀγνωρίζονται ὡς νόμιμα ὀρφανὰ», Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρῃ Ἑλληνικοῦ Ὀρφανοτροφείου ἰδρυθέντος τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1870*, Σμύρνη 1874, σ. 4.

6. «Ἀναγκαστικῶς δὲ ὑποχρεοῦνται ὑπὸ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ εἰσάγονται ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ οἱ ἀνέστιοι καὶ οἱ ἀλητεῦντες ἐν Πειραιεὶ παῖδες, εἴτε ὀρφανοὶ τύχῳσιν ὄντες εἴτε μή». Βλ. *Καταστατικὸν τῆς Φιλανθρωπικῆς Ἑταιρείας τοῦ Παιδαγωγείου τῶν ἀτόρων παίδων μετονομασθέντος Ὀρφανοτροφείου Ἑλένης Νικήτα Ζάνη. Ἐγκαινισθέντος τῇ 20ῇ Μαΐου 1875*, Πειραιᾶς 1875, σ. 6.

7. Στὸ Μητρώον Ὀρφανῶν τοῦ ἀρχείου τοῦ Ζανείου Ὀρφανοτροφείου Πειραιῶς ἀποτυπώνεται ἀρκετὰ καλὰ αὐτὴ ἡ συνύπαρξη τῶν διαφορετικῶν προελεύσεων. Γιὰ παράδειγμα, τὸ 1879, στὸ μητρώο ὀρφανῶν εἶναι ἐγγεγραμμένοι 73 ὀρφανοί, 4 νόθοι, 14 ὑπότροφοι καὶ 8 ἄστεγα παιδιὰ ποὺ εἶχαν συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία.

8. Ἡ συγκέντρωση ὀρφανῶν, νόθων καὶ παιδιῶν τοῦ δρόμου κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια στέγη θεωρεῖται ὅτι ἀκυρώνει στὴν πράξη τὰ ὀφέλη τῆς παιδαγωγικῆς ποὺ ἐφαρμόζεται στὰ ἱδρύματα καὶ γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἀποφεύγεται. Σύμφωνα μὲ τὸν de Gerando, θεωρητικὸ τῆς ἱδρυματικῆς περίθαλψης, ὁ συγχρωτισμὸς τῶν διαφορετικῶν περιπτώσεων εὐθύνεται γιὰ τὴν ἀδυναμία ἐφαρμογῆς μιᾶς ἐξειδικευμένης παιδαγωγικῆς κατὰ περίπτωσιν. Συστήνει τὸ διαχωρισμὸ τῶν περιπτώσεων σὲ εἰδικὲς πτέρυγες ἀνάλογα μὲ τὴν προέλευση, τὴν ἡλικία καὶ τὸ χαρακτῆρα: στὰ ὀρφανὰ ταιριάζει μιὰ ἥπια παιδαγωγικὴ ποὺ θὰ ἐνισχύσει τὴν ψυχὴ τοὺς ἐνῶ γιὰ ἐκεῖνα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ δρόμο καὶ ἔχουν ἤδη ἀποκτήσει κακὲς συνήθειες προτείνει μιὰ πιὸ αὐστηρὴ ἐπιτήρηση μὲ στόχο τὸ ξερίζωμα τῶν παθῶν καὶ τῶν κα-

Ἑκπαίδευση καὶ ἐργασία

Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ βασικὴ συνιστώσα τῆς παιδαγωγικῆς ποὺ ἐφαρμοζόταν στὰ ἱδρύματα. Ἡ ἀξία ποὺ ἀποδίδεται στὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία συνδέεται τόσο μὲ τὴ φροντίδα γιὰ ἀπόκτηση μιᾶς ἐπαγγελματικῆς δεξιότητος ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς πειθαρχίας τοῦ σώματος. Ἡ καθημερινὴ ἐξάσκηση τῶν παιδιῶν στὰ ἐργαστήρια ποὺ λειτουργοῦσαν στὸ ἱδρυμα πίστευαν ὅτι θὰ τοὺς ἐξασφάλιζε μιὰ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία καὶ θὰ προετοίμαζε τὴν κοινωνικὴ ἐνταξίη τους στὸν κόσμον τῶν ἐργατῶν. Ἡ ἐκμάθηση ἐνὸς ἐπαγγέλματος θὰ τοὺς ἀπομάκρυνε ἀπὸ τοὺς κινδύνους τῆς ἀεργίας καὶ τῆς περιθωριακότητος, συγχρόνως ὅμως θὰ προετοίμαζε τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα τους γιὰ τὸ μελλοντικὸ τους ρόλο. Οἱ θεωρητικοὶ τῆς ἱδρυματικῆς περιθάλψης ὑποστήριζαν ὅτι ἡ ἐργασία δημιουργεῖ συνήθειες τάξεως καὶ κανονικότητος, ἐπιβάλλοντας στὰ σώματα τῶν παιδιῶν μιὰ ἀκριβὴ πειθαρχία, ἀσκεῖ τὴ σωματικὴ τους ἀντοχή, συνηθίζοντάς τα στὴν καταπόνηση καὶ τὴ σκληρὴ δουλειά, ἐνῶ παράλληλα λειτουργεῖ ὡς μέσο «ἡθικῆς ὑγιεινῆς»⁹.

Ἄν καὶ στοὺς στόχους ποὺ ἀναφέρονται στὰ καταστατικὰ ἱδρυσης τῶν ὀρφανοτροφείων ἡ ἐκμάθηση ἐνὸς ἐπαγγέλματος κατέχει ἰσότητιμὴ θέση μὲ τὴν παροχὴ σχολικῆς ἐκπαίδευσης, ὁ χρόνος ποὺ ἀφιερώνεται στὴν τελευταία εἶναι πολὺ περιορισμένος. Ἡ ἐκμάθηση τῶν «βιοφελῶν ἐπιτηδευμάτων» κατέχει σαφῶς σημαντικότερη θέση τόσο στὸ λόγο τῶν κανονισμῶν ὅσο καὶ στὸ πρόγραμμα τῶν ἱδρυμάτων. Στὸ ἡμερήσιο πρόγραμμα τῶν περισσότερων ὀρφανοτροφείων ἡ σχολικὴ ἐκπαίδευση προορίζεται μόνον γιὰ τὰ μικρότερα παιδιά —τὰ μεγαλύτερα ἀπασχολοῦνται χειρωνακτικὰ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας—, ἐνῶ ὁ χρόνος ποὺ καλύπτει δὲν ξεπερνάει τίς δύο μὲ τρεῖς ὥρες, συνήθως ἀπὸ τίς 8 ἕως τίς 11 π.μ. Τὸ περιεχόμενο τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης, ποὺ προσφέρεται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἱδρυμάτων ἀπὸ ἓνα δάσκαλον ποὺ προσλαμβάνεται εἰδικὰ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, ποικίλλει τόσο ἀπὸ ἱδρυμα σὲ ἱδρυμα ὅσο καὶ μέσα στὸ χρόνο. Σὲ γενικὲς γραμμὲς παρατηρεῖται ὅτι ὅσο προχωροῦμε στὰ χρόνια καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἀποκοτῶν οἱ τρόφιμοι γνώσεις πλήρους δημοτικοῦ σχολείου, ἐνῶ στὰ πρῶτα χρόνια ἱδρυσης τῶν ὀρφανοτροφείων οἱ ἀξιώσεις ἀρκοῦνταν στὴν ἀπόκτηση στοιχειωδῶν γνώσεων —γραφῆς, ἀνάγνωσης καὶ ἐκτέλεσης τῶν τεσσάρων πράξεων τῆς ἀριθμητικῆς. Ἰδιαίτερη σημασία δινόταν πάντα στὴν ἡθικὴ διδασκαλία καὶ τὴν ἱερὴ κατῆχηση¹⁰.

κῶν ἐπιρροῶν. Βλ. M. de Gerando, *De la bienfaisance publique*, τ. Α', Βρυξέλλες 1839, σ. 285 κ.ἐπ.

9. Γιὰ τίς σωματικὲς καὶ ἡθικὲς ἐπιπτώσεις τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας στοὺς τροφίμους τῶν ἱδρυμάτων βλ. στὸ ἴδιο, σ. 436.

10. Ἕνα χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς σημασίας ποὺ ἀποδίδεται τόσο στὴν ἐκμάθηση τῶν τεχνῶν ὅσο καὶ στὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση στὰ πρῶτα χρόνια ἱδρυσης τῶν ὀρφανοτρο-

Ἀκόμη ὅμως καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἡ σχολικὴ ἐκπαίδευση ἀνταποκρινόταν στὸ πρόγραμμα τοῦ δημοτικοῦ σχολείου, θὰ ἔπρεπε νὰ προσαρμόζεται στὶς ἰδιαίτερες ἀνάγκες τῶν τροφίμων καὶ στὴν ἐπαγγελματικὴ εἰδίκευση ποὺ εἶχε ἐπιλέξει τὸ ἴδρυμα. Πρόκειται γιὰ μιὰ στοιχειώδη ἐκπαίδευση ποὺ ἀπευθύνεται σὲ πτωχὰ παιδιὰ ποὺ δὲν θὰ συνέχιζαν τὶς σπουδές τους: θὰ ἔπρεπε ἐπομένως νὰ ἀποκτήσουν μόνο ἐκεῖνες τὶς γνώσεις ποὺ θὰ τοὺς ἦταν ἀπαραίτητες γιὰ νὰ ἀσκήσουν τὸ ἐπάγγελμα γιὰ τὸ ὅποιο τὰ προόριζαν. Γιὰ τὶς τροφίμους τοῦ Ἀμαλίου, γιὰ παράδειγμα, ἡ στοιχειώδης αὐτὴ ἐκπαίδευση ἐξεδιέχεται ὡς ἐξῆς: «Ἐκ δὲ τῶν γνώσεων καὶ ἔργων θέλουν διδάσκεσθαι ὅσα συντελοῦσιν εἰς τὸ νὰ ἀναδείξωσιν αὐτὰς φιλοπόνους καὶ φρονίμους τῆς οἰκίας οἰκονόμους, καὶ χρησιμωτάτας εἰς τὴν κοινωνικὴν τάξιν, εἰς ἣν προορίζονται, καὶ ἰδίως εἰς τὴν ἀτυχῇ μεσαίαν τάξιν τοῦ φιλοπόνου καὶ ἐργατικοῦ λαοῦ... Ὅθεν ἐκ μὲν τῶν γραμμάτων θέλουσι μαθαίνει οὐ μόνον τὸ ἀναγινώσκειν ἐλευθέρως καὶ γράφειν, ἀλλὰ καὶ τὸ νὰ λαλῶσιν ὀρθῶς καὶ νὰ γράφωσιν ὁπωσοῦν μὲ ὀρθογραφίαν, καὶ νὰ ἐννοῶσι καλῶς τὴν καθαρῶς λαλουμένην ἑλληνικὴν, τὰ ἀναγκαιότερα τῆς πρακτικῆς ἀριθμητικῆς πρὸς μάθησιν καὶ τήρησιν τῶν οἰκιακῶν καταστίχων, τὰ κυριώτατα συνοπτικῆς γεωγραφίας καὶ ἱστορίας καὶ μάλιστα τὰ τῆς Ἑλλάδος»¹¹. Γιὰ τὰ ἀγόρια ποὺ προορίζονταν γιὰ τεχνικὰ ἐπάγγελα ἰδιαίτερη σημασία δινόταν στὴ διδασκαλία τῆς ἱχνογραφίας, ἀπαραίτητῇ στὴν ξυλουργικὴ, τὴ σιδηρουργία καὶ τὴ ραπτική. Ὅποιαδήποτε ὅμως καὶ ἂν ἦταν ἡ ἰδιαίτερη ἔμφαση ποὺ δινόταν σὲ ὁρισμένες πλευρές τῆς σχολικῆς γνώσης, ἡ ἐκπαίδευση στὰ ὀρφανοτροφεία δὲν ἔπρεπε νὰ ξεπερνάει ἓνα ὅριο, τὸ ὅποιο καθορίζεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ θέση ποὺ ἀναμένεται νὰ καταλάβουν τὰ ὀρφανὰ μετὰ τὴν ἐξοδὸ τους. Παρὰ τὴ στοιχειώδη μορφή στὴν ὁποία περιοριζόταν αὐτὴ ἡ ἐκπαίδευση γιὰ πτωχὰ παιδιὰ, διατυπώνονταν συχνὰ φόβοι μήπως τοὺς δημιουργήσει φιλοδοξίες ὑψηλότερες ἀπὸ τὸν προορισμὸ τους. Μέρους μιᾶς εὐρύτερης δέσμης ἀρχῶν, ἡ ἐκπαίδευση δὲν ἔπρεπε νὰ καλλιιεργεῖ «εἰς τὰς ἀπαλὰς καρδίας καὶ τὰς ἀθῶας ψυχὰς τῶν παίδων τούτων ἰδέας ἀντιβαινούσας εἰς τὸν προορισμὸν των»¹².

Σὲ σύγκριση μὲ τὴ σχολικὴ, ἡ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση κατέχει ση-

φείων, δίνεται στὸν ὀργανισμὸ τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα (1858): «οἱ τρόφιμοι αὐτοῦ διδάσκονται χειρωνακτικὰς τέχνας οἷον τὴν σιδηρουργικὴν, τὴν ξυλουργικὴν καὶ τὴν ραπτικήν, τὴν σκυτοτομικὴν καὶ τὴν ὑφαντικήν. Ἐκτὸς δὲ τούτων διδάσκονται τὴν ἀνάγνωσιν, τὴν γραφήν, τὰς ἀναγκαιότερας πράξεις τῆς ἀριθμητικῆς, τὴν ἱχνογραφίαν καὶ τὴν ἱερὰν κατῆχσιν». Ὁρφανοτροφεῖον Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα 1856-1908, Ἀθήνα 1908, σ. 26.

11. Βλ. Κανονισμὸς Φιλανθρωπικῆς Κυριῶν Ἑταιρίας τοῦ Ἀμαλίου Ὁρφανοτροφείου, Ἀθήνα 1856, σ. 5 καὶ Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλανθρωπικῆς Κυριῶν Ἑταιρίας, Ἀθήνα 1882, σ. 5.

12. Βλ. στὸ ἴδιο.

μαντικότερη θέση τόσο στη φιλοσοφία όσο και στο πρόγραμμα των ὀρφανοτροφείων. Ἐξειδικευμένη κατὰ φύλα, ὑπακούει σὲ λεπτομερεῖς προδιαγραφές καὶ ἀπορροφᾷ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου στὸ ἡμερήσιο πρόγραμμα τῶν ὀρφανῶν. Στὰ περισσότερα ὀρφανοτροφεία τοῦ 19ου αἰώνα τὰ ἐργαστήρια τῶν τεχνιτῶν λειτουργοῦσαν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἱδρυμάτων. Χῶροι ποὺ εἶχαν κτιστεῖ ἐιδικὰ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ στὸν περίβολο τῶν ἱδρυμάτων νοικιάζονταν σὲ τεχνίτες τῆς πόλης, οἱ ὁποῖοι ἐγκαθιστοῦσαν ἐκεῖ τὰ ἐργαστήριά τους καὶ ἐπαίρναν ἐξωτερικὲς παραγγελίες, μὲ τὴν ὑποχρέωση, ὡς ἀντάλλαγμα, νὰ ἐκπαιδεύουν ὀρισμένο ἀριθμὸ ὀρφανῶν. Ἄλλοτε πάλι δὲν πλήρωναν ἐνοίκιο, ἀντίθετα πληρώνονταν γιὰ νὰ μαθαίνουν τὴν τέχνη στὰ παιδιά. Στὰ συμβόλαια ποὺ ὑπογράφονταν μεταξὺ τῶν τεχνιτῶν καὶ τῶν μελῶν τῶν διοικητικῶν συμβουλίων, ἀναφέρονταν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς οἰκονομικοὺς ὅρους, καὶ θέματα παιδαγωγικῆς ὅπως ὁ τρόπος ἐπίβλεψης τῶν ὀρφανῶν καὶ ἡ ρύθμιση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν «ἐργοστασιαρχῶν». Οἰκονομικὲς στενότητες ἢ ἄλλοι λόγοι ὀδηγοῦσαν κάποτε τὰ μέλη τῶν φιланθρωπικῶν ἐταιρειῶν νὰ ἐκχωροῦν σὲ τεχνίτες τὸ δικαίωμα ἀνέγερσης ἐργαστηρίων μέσα στὸ ἱδρυμα, ὅπως συνέβη στὸ Ζάνναιο ὀρφανοτροφεῖο ἀρρένων στὸν Πειραιά, τὸ διάστημα 1878-1882¹³. Ἡ υἱοθέτηση παρόμοιων λύσεων ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐμμονὴ στὴν ἀντίληψη τοῦ ὀρφανοτροφείου ὡς χώρου κλειστοῦ καὶ ἀποκομμένου ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Ὁ συγχρωτισμὸς τῶν παιδιῶν μὲ τὸν κόσμο τῆς ἐργασίας καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἀγορᾶς φοβοῦνταν ὅτι θὰ τοὺς ἐπηρέαζε ἀρνητικὰ καὶ θὰ παρεμπόδιζε τὴν αὐστηρὴ ἐπιτήρησή τους¹⁴, ἀν καὶ δὲν ἔλειπαν οἱ φωνὲς ποὺ ἐπεσήμαιναν τοὺς κινδύνους ποὺ θὰ ἐπέφερε αὐτὴ ἡ ἀπομόνωση σὲ νέους ἀνθρώπους, ἀπειρους καὶ ἀνυποψίαστους ἀπὸ τοὺς κινδύνους ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀντιμετωπίσουν μετὰ τὴν ἀποφοίτησή τους, ποὺ προβλεπόταν συνήθως στὴν ἡλικία τῶν 16 ἐτῶν¹⁵. Ἔτσι, οἱ

13. Στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ τεχνίτες εἶχαν τὸ δικαίωμα χρήσης τῶν ἐργαστηρίων γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα.

14. «Δὲν πρέπει ἄλλως νὰ λησμονῇται ὅτι ἡ εἰσαγομένη πρὸς ἐκμάθησιν τέχνην δέον νὰ διδάσκεται ἐντὸς τοῦ ἱδρύματος, διότι ἡ ἀποστολὴ τροφίμων εἰς ἐξωτερικὰ ἐργαστήρια, πρὸς ἐκμάθησιν τέχνης, ἔχει, παρ' ἡμῖν τοῦλάχιστον, πολλὰ τὰ τρωτά, οὐ μόνον διότι οἱ τρόφιμοι στεροῦνται οὕτω τῆς ἀνθρωπιστικῆς καὶ σχολικῆς μορφώσεως, ἥτις εἶναι ἀπαραίτητος, ἀλλὰ καὶ διότι συνήθως ὑποβάλλονται ὑπὸ τῶν ἐργοστασιαρχῶν εἰς ἐργασίας δυσαναλόγους πρὸς τὴν ἡλικίαν καὶ δύναμιν αὐτῶν· στερούμενοι δ' ἐπιβλέψεως ὑποκείνται εἰς κινδύνους τῶν κακῶν συναναστροφῶν, καὶ φέροντες ἔξωθεν κακὰς συνηθείας συντελοῦσιν εἰς χαλάρωσιν τῆς τάξεως τοῦ σχολείου», σημειώνει ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος ὁ ὁποῖος εἶχε ἐργαστεῖ ὡς διευθυντὴς στὸ Ὀρφανοτροφεῖο Χατζηκώστα στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *Ἡ περιθαλψὶς τῶν ὀρφανῶν ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει*, Ἀθήνα 1919, σ. 66.

15. Ἡ *Ἐφημερὶς τῶν Κυρίων* σὲ μιὰ σειρὰ ἀρθρῶν καυτηριάζει τὴν ἐκπαίδευση ποὺ παρέχει ἡ διοίκηση τοῦ Ἀμαλίου στὶς ὀρφανὲς ὡς πολυτελή. Ὑποστηρίζει ὅτι ἡ παραμονὴ τους στὸ ἱδρυμα δὲν τὶς προετοιμάζει γιὰ τὸν ὑψηλὸ βίον καὶ ἄλλα πρακτικὰ ἐπαγγέλματα τῆς ἀγορᾶς. Μόνο ἡ τεχνικὴ μόρφωση καὶ ἡ γνώση τῶν κινδύνων θὰ σώσει τὶς ἀπει-

μετακινήσεις τῶν τροφίμων ἐκτὸς τοῦ ιδρύματος ἀποφεύγονταν· στίς περιπτώσεις ὅμως πού κάτι τέτοιο ἦταν ἀδύνατο, λεπτομερεῖς διατάξεις καθόριζαν τὸν ἀκριβῆ χρόνο τῶν μετακινήσεων καὶ τὸν τρόπο ἐπίβλεψης: «μετακινουῦνται στοιχηδὸν ἐν σιωπῇ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ μάστορη»¹⁶, ἀναφέρεται στὸν κανονισμό τοῦ ὄρφανοτροφείου Χατζηκλώνστα. Γιὰ τὴν καλὴ φήμῃ τοῦ ιδρύματος, οἱ ὄρφανοὶ ὕφειλαν νὰ παρουσιάζουν ἓνα ἀξιοπρεπὲς θέαμα στὴν πόλιν.

Τὰ ἐργαστήρια πού λειτουργοῦσαν μέσα στὸ ἔδρυμα εἶχαν σχέση μὲ τὰ ἐπαγγέλματα γιὰ τὰ ὁποῖα προορίζονταν οἱ ὄρφανοί: πρόκειται σχεδὸν πάντα γιὰ ἓνα ἐπάγγελμα τεχνίτη γιὰ τὰ ἀγόρια, συνήθως ξυλουργοῦ, σιδηρουργοῦ, ράφτη ἢ ὑποδηματοποιοῦ, πού συναντᾶμε στὰ περισσότερα ἱδρύματα, ἐνῶ σπανιότερα ἀναφέρονται, ὡς λιγότερο ἐπιτυχημένα, ἐκεῖνα τοῦ καθεκτοποιοῦ, τοῦ κλειθροποιοῦ, τοῦ ἐφαπλωματοποιοῦ, τοῦ βιβλιοδέτη ἢ τοῦ ὑφαντῆ. Ἀπόπειρες πού ἔγιναν γιὰ νὰ εἰσαχθοῦν καὶ ἄλλες τέχνες, ὅπως αὐτὴ τοῦ κηπουροῦ ἢ τοῦ τυπογράφου γιὰ παρὰδειγμα, δὲν ἀπέδωσαν¹⁷.

Ἐργαστήρια κεντητικῆς, πλεκτικῆς, ποικιλικῆς (προετοιμασία προικιῶν) ἢ ραπτικῆς φορεμάτων καὶ ἀσπρορρούχων πού διευθύνονταν ἀπὸ μοδίστρες, λειτουργοῦσαν στὰ ὄρφανοτροφεία θηλέων, καθὼς οἱ ὄρφανὲς προορίζονταν γιὰ οἰκονόμοι, ὑπηρέτριες ἢ μοδίστρες¹⁸. Ἡ συμμετοχὴ τῶν ὀρφανῶν κοριτσιῶν

ρες δεκαεξάχρονης ἀπὸ «τὸ δρόμο τῆς κακίας». Προτείνει, νὰ οδηγοῦνται οἱ ὄρφανὲς στὴν ἀγορὰ «ὅπως ἐθισθῶσιν εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ὑγιῶν καὶ καταλλήλων δι' ἕκαστον ἔδεσμα τροφίμων», νὰ ἐπισκέπτονται συχνὰ τὸ ἐκθετοτροφεῖο γιὰ νὰ μαθαίνουν νὰ περιποιοῦνται τὰ βρέφη καὶ νὰ εἰσαχθοῦν περισσότερες τέχνες πού θὰ αὐξήσουν τοὺς πόρους τοῦ κατὰστήματος. Βλ. μεταξὺ ἄλλων «Τίς ὁ προορισμὸς τῶν ἐν τῷ Ἀμαλιεῖῳ ἀνατρεφόμενων», *Ἐφημερίς τῶν Κυρίων*, τχ. 63 (1888), σ. 6, «Καὶ ἄλλιν περὶ τῶν ὀρφανῶν», ὁ.π., τχ. 97 (1889), σ. 1.

16. «Ὅταν οἱ ὄρφανοὶ πλησιάζουν στὴν ἀπόλυσή τους, καλὸ εἶναι νὰ συνοδεύουν τὸν μάστορα σὲ ἐξωτερικὰς ἐργασίας: «ὅπως ἔρχονται καὶ οὗτοι εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς κοινωνίας καὶ λαμβάνουσιν πείραν τῆς μετὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων συμπεριφορᾶς καὶ τῶν μετ' αὐτῶν συναλλαγῶν. Ὁφείλουσιν ὅμως οἱ ἐργοστασιάρχαι νὰ ἐπαναφέρωσιν αὐτοὺς αὖθις εἰς τὸ Ὁρφανοτροφεῖον, οὐδέποτε δὲ νὰ μεταχειρίζονται αὐτοὺς εἰς τὰς οἰκιακὰς τῶν ὑποθέσεις, δίκην ὑπηρετῶν». Βλ. *Κανονισμὸς τῆς Ἐσωτερικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκλώνστα*, Ἀθήνα 1900, σ. 13.

17. Μεγάλυτερη ἐπαγγελματικὴ ἐπιλογὴ πρόσφεραν τὰ ὄρφανοτροφεία Χατζηκλώνστα καὶ Ζάννειο, ὅπου λειτουργοῦσαν, τὴ δεκαετία τοῦ 1880, ἐργαστήρια ραπτικῆς, ὑποδηματοποιίας, ξυλουργικῆς καὶ σιδηρουργικῆς, ἐνῶ στὸ ὄρφανοτροφεῖο ἀρρένων τοῦ δήμου Ἐρμούπολεως, ἐκτὸς τῶν παραπάνω, λειτούργησαν γιὰ ἓνα διάστημα καὶ ἐργαστήρια καθεκτοποιίας καὶ ἐφαπλωματοποιίας. Τὰ πῦθ μεγάλα καὶ ὀργανωμένα ἐργαστήρια φαίνεται ὅτι ἦταν τὰ ἀτμοκίνητα σιδηρουργεῖα καὶ ξυλουργεῖα πού λειτουργοῦσαν στὸ ὄρφανοτροφεῖο Χατζηκλώνστα καὶ στὸ Ζάννειο.

18. Στὸ Ἀμαλιεῖο ἀναφέρεται ὅτι εἶχε εἰσαχθεῖ τὸ 1888 ἡ διπλογραφία καὶ ἡ καταστιχογραφία, χρήσιμη σὲ ὑπαλλήλους ἐμπορικῶν καταστημάτων καὶ σὲ οἰκονόμους. Βλ. «Τὸ Ἀμαλιεῖον Ὁρφανοτροφεῖον», *Ἐφημερίς τῶν Κυρίων*, τχ. 57 (1888), σ. 1.

στην καθημερινή εργασία του ιδρύματος θεωρείτο ότι συμπλήρωνε την εκπαίδευσή τους: «διὰ τὰ διδάσκωνται καὶ τὰ συνειθίζωσιν εἰς τὰς οἰκιακὰς ἐργασίας»¹⁹. Σύμφωνα με εβδομαδιαῖα προγράμματα που ἀναρτῶντο στὸ κατὰστημα, οἱ μεγαλύτερες ὀρφανὲς ἀναλάμβαναν ἐναλλάξ συγκεκριμένη ὑπηρεσία — πλύσιμο, καθαριότητα, μαγείρεμα, σιδέρωμα —, τὴν ὥρα ποὺ οἱ ὑπόλοιπες ἀπασχολοῦνταν μὲ τὸ ράψιμο. Δὲν ἔλειπαν ἐν τούτοις οἱ περιπτώσεις ὅπου καὶ τὰ ἀγόρια ἀσχολοῦνταν μὲ αὐτὲς τὲς ἐργασίες, ὅταν τὸ συμβούλιο ἔκρινε ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξοικονομηθοῦν πόροι ἀπὸ τοὺς μισθοὺς τῶν ὑπαλλήλων²⁰.

Ὁ χρόνος ἀπασχόλησης στὰ ἐργαστήρια ποίκιλλε ἀνάλογα μὲ τὴν ἡλικία. Τὰ μεγαλύτερα ὀρφανὰ, ὅσα εἶχαν ὀλοκληρώσει τὸν κύκλο τῶν σχολικῶν γνώσεων, ἀπασχολοῦνταν ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς τέχνης, ἐνῶ τὰ μικρότερα ἀφιέρωναν ἀπὸ 4 ἕως 6 ὥρες τὴν ἡμέρα στὸ ἐργαστήριό σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα²¹. Τὰ ὀρφανὰ ἐργασίας ἦταν σκληρά, καθὼς ἀκολουθοῦσαν τοὺς ρυθμοὺς τῆς βιομηχανικῆς ἐργασίας τῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ ἀγόρια ποὺ δούλευαν ὅλη τὴν ἡμέρα, μερικὲς φορὲς καὶ τὴ νύκτα. Γιὰ παράδειγμα στὸ Ζάννειο ὀρφανοτροφεῖο τὰ παιδιὰ ἡλικίας πάνω ἀπὸ 12 ἐτῶν ἀόδηγοῦνται ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου εἰς τὰς ἐργασίας των καὶ ὑποχρεοῦνται εἰς ἐργασίαν ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου μέχρι τῆς δύσεως αὐτοῦ... Κατὰ τὸν χειμῶνα οἱ ἡμίσεις ἐκ τῶν ἐργαζομένων παιδῶν εἰς τὸ σιδηρουργεῖον θέλουσι ἐργάζεσθαι ἐναλλάξ καὶ κατὰ τὰς νυκτερινὰς ὥρας καθ' ἃς αἱ ἐργασίαι παύουσιν²², ὅπως ἀναφέρουν οἱ ὅροι τοῦ συμβολαίου ποὺ εἶχε ὑπογράψει ὁ σιδηρουργὸς Χ. Παπαϊωάννου μὲ τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ ιδρύματος τὸ 1878. Στὸ ὀρφανοτροφεῖο Χατζηκώστα, τὸ 1879, οἱ ὀρφανοὶ ἐργάζονται «μέχρι τῆς 9ης μ.μ., τουλάχιστον, ὅπως ἐξοικειώνονται [...] μετὰ τῆς νυκτερινῆς ταύτης ἐργασίας, εἰς ἣν θὰ ὑπό-

19. Δημοσία διαθήκη, Καταστατικὸν καὶ Κανονισμὸς τοῦ ὀρφανοτροφείου τῶν ἀδελφῶν Μπαμπαγιώτου, σ. 39.

20. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν κανονισμὸ τοῦ ἐλληνικοῦ ὀρφανοτροφείου Σμύρνης: «Οὐδεὶς ὑπηρετῆς ἢ ὑπηρετρία εἰσὶ παραδεκτοὶ ἐντὸς τοῦ Καταστήματος, ἀλλ' ἅπανα ἢ ὑπηρεσία ἐκτελεῖται ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων παιδῶν». Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρῃ Ἑλληνικοῦ Ὀρφανοτροφείου ἰδρυθέντος τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1870, Σμύρνη 1874, σ. 9.

21. Ὁ χρόνος ἐναρξῆς καὶ παύσεως τῆς ἐργασίας ὀρίζεται μὲ ἀκρίβεια στοὺς κανονισμοὺς. Στὸ Ἀμαλεῖο γιὰ παράδειγμα: «...ἀπὸ τῆς 10ης ὥρας π.μ. τὰ κοράσια ἀσχολοῦνται εἰς ἐργόχειρα μέχρι τῆς 12ης παρὰ 1/4, ὅτε ὁ κώδων καλεῖ αὐτὰ νὰ εὐπρεπισθῶσι πρὶν ἢ εἰσελθῶσιν εἰς τὸ ἐστιατόριον διὰ τὸ γεῦμα... Ἀπὸ τῆς 2ας ὥρας μ.μ. μέχρι τῆς 5ης καὶ 1/4 καταγίνονται εἰς τὰ διάφορα ἐργόχειρα, κατόπιν δ' ἐτοιμάζονται διὰ τὸ δεῖπνον, τοῦ ὁποῦ ἢ τακτικὴ ὥρα εἶναι ἡ 6η μ.μ.», Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἑθνικοῦ Ὀρφανοτροφείου τῶν Κορασίων, Ἀθήνα 1881, σ. 5.

22. Πρακτικὰ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ζάννειο ὀρφανοτροφείου Πειραιῶς, συνεδρίαση τῆς 14ης Ὀκτωβρίου 1878. Συμφωνία μεταξὺ τοῦ Δ.Σ. τοῦ ὀρφανοτροφείου καὶ τοῦ Χρ. Παπαϊωάννου, σιδηρουργοῦ. Βρίσκονται στὸ ἀταξινόμητο ἀρχεῖο τοῦ Ὀρφανοτροφείου.

κεινται, όταν αποφοιτήσωσι»²³. Θα πρέπει εν τούτοις να σημειώσουμε ότι αναφορές σε τόσο σκληρά ωράρια εργασίας έχουμε για την εβδομη και την ογδοη δεκαετία του 19ου αιώνα, ενώ στις αρχές του 20ού οι εργασίες ώρες δεν ξεπερνούν τις 8 την ημέρα. Στην κριτική που έχει αρχίσει να ασκείται σε τέτοιες υπερβολές, γύρω στο 1920, τονίζονται οι συνέπειες της υπερκόπωσης στην εύθραυστη υγεία και την ανάπτυξη παιδιών συνήθως καχεκτικών²⁴.

Αν και ο σκοπός λειτουργίας των εργαστηρίων ήταν η εκμάθηση τεχνικών δεξιοτήτων στα παιδιά, η οικονομική διάστασή τους δεν ήταν χωρίς σημασία για τη λειτουργία του ιδρύματος. Καθώς τα εργαστήρια λειτουργούσαν με το σύστημα των παραγγελιών από εξωτερικούς πελάτες²⁵, τα κέρδη χρησιμοποιούνταν είτε για αύξηση των πόρων του ιδρύματος, είτε για ένισχυση του ταμείου των ορφανών. Οι αποταμιεύσεις που δημιουργούνταν με αυτό τον τρόπο χρησιμοποιούνταν ως έφοδιο —(κομπόδεμα)— των ορφανών για να αντιμετωπίσουν τα πρώτα έξοδα μετά την έξοδό τους από το ίδρυμα. Η «κακή» διαγωγή πάντως των τροφίμων στη διάρκεια της παραμονής τους στο ίδρυμα ήταν ίκανή να τους στερήσει αυτό το οικονομικό έφοδιο. Η απόδοσή τους στην τέχνη ήταν μεταξύ των στοιχείων που λαμβάνονταν υπόψη στη διαμόρφωση του χαρακτηρισμού της διαγωγής τους.

Λόγω της πολύωρης καθημερινής επαφής των ορφανών με τους τεχνίτες, ο ρόλος των τελευταίων στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών θεωρείτο σημαντικός. Ειδικές λεπτομερείς διατάξεις των έσωτερικών κανονισμών καθόριζαν τα όρια των δραστηριοτήτων τους και τη στάση τους απέναντι στα παιδιά. Μέσα από τις διατάξεις αυτές επιχειρείται να οριοθετηθεί ή συμπεριφορά τους στο πλαίσιο μιās παιδαγωγικής διάστασης. Οι «εργοστασιάρχες» είναι υποχρεωμένοι να υπακούουν στις αποφάσεις του διοικητικού συμβουλίου και να αποδέχονται τις διατάξεις του κανονισμού: να προσέρχονται και να αποχωρούν ορισμένη ώρα²⁶, να ελέγχουν τη συμπεριφορά των τεχνιτών που απασχολούν, να τηρούν ορισμένη αναλογία μεταξύ του αριθμού των μαθητών και των τεχνιτών, να έχουν αναρτημένους πίνακες στους οποίους να αναγράφονται οι ημέρες των

23. Βλ. Κανονισμός της έσωτερικής υπηρεσίας του 'Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκωνσταντά, έ.π., σ. 14.

24. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *Η περίθαλψη...*, έ.π., σ. 52.

25. "Αν και οι τεχνίτες που αναλάμβαναν εξωτερικές παραγγελίες κατηγορούνταν συχνά ότι αδιαφορούσαν για τη διδασκαλία των ορφανών, καθώς ενδιαφέρονταν κυρίως για την ταχύτητα εκτέλεσης της παραγγελίας, το σύστημα της εργολαβίας ίσχυε στα περισσότερα όρφανοτροφεία.

26. «Ο Μαϊστωρ διευθύνει το εργοστάσιον. Έρχεται δε εις αυτό τον μὲν χειμῶνα ἐπακριβῶς τὴν 7¹/₂ τῆς πρωΐας καὶ μένει μέχρι τῆς μεσημβρίας, ἐπανερχόμενος δὲ τὴν 1¹/₂ μένει μέχρι τῆς 8ης...». Βλ. Κανονισμός του ἐν Σμύρῃ Ἑλληνικοῦ Ὁρφανοτροφείου..., έ.π., σ. 26.

ἐορτῶν καὶ οἱ ἀργίες, τὰ ὀνόματα τῶν παιδιῶν ποὺ ἀπασχολοῦνται στὸ ἐργαστήριο, οἱ ὥρες ὑπηρεσίας καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ κανονισμοῦ ποὺ τοὺς ἀφοροῦν²⁷. Ὁφείλουν ἐπίσης νὰ φέρονται μὲ εὐγένεια στοὺς προσερχομένους καὶ νὰ εἶναι συνεπεῖς στὶς ἐπαγγελματικὲς ὑποχρεώσεις τους, «δίδοντες οὕτω τὸ καλὸν περὶ τούτου παράδειγμα εἰς τοὺς μαθητάς των»²⁸. Γενικά, νὰ ἐμπνέουν στὰ ὄρφανὰ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν ἐργασία καὶ «τὴν πεποίθησιν ὅτι διὰ τῆς τέχνης θὰ ἀποκατασταθῶσιν ἐντίμως ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὡς χρήσιμα μέλη αὐτῆς»²⁹. Ἡ συμπεριφορά τους ἀπέναντι στοὺς ὄρφανούς πρέπει νὰ εἶναι ἡπια καὶ πατρική· νὰ μὴν χρησιμοποιοῦν λέξεις «βανανύσους καὶ ἀπρεπεῖς». Οἱ κινήσεις καὶ οἱ ὁμιλίες τους, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ὑπόκεινται ἐπίσης σὲ περιορισμούς: στὸ ὄρφανοτροφεῖο Σμύρνης, «ὁ Μαῖστωρ εἰσερχόμενος εἰς τὸ κατὰστημα ἐμβαίνει κατ' εὐθεΐαν εἰς τὸ Ἐργοστάσιον χωρὶς νὰ ἀπευθύνῃ εἰς οὐδένα τὸν λόγον, ἐπίσης καὶ ὅταν ἐξέρχεται... Οὐδεμία ὁμιλία ἐπιτρέπεται ἐν τῷ ἐργοστασίῳ οὔτε παρὰ τοῦ Μαῖστορος, οὔτε παρὰ τῶν μαθητευομένων, εἰμὴ μόνον ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ τῆς διδασκομένης τέχνης»³⁰. Ὑπεύθυνοι τόσο γιὰ τὴν ἐπιμέλεια τῶν παιδιῶν τὶς ὥρες ποὺ ἐργάζονται ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐπίδοσή τους στὶς τέχνες, οἱ ἐργολάβοι, ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ πειθαρχικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ ιδρύματος: καθημερινὰ κρατοῦν σημειώσεις γιὰ τὴ διαγωγή τῶν ὀρφανῶν, οἱ σημειώσεις αὐτὲς μεταφέρονται, κάθε Σάββατο, στὸ διευθυντὴ γιὰ νὰ τίς καταχωρήσῃ στὸ βιβλίο ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν³¹. Φροντίζοντας γιὰ τὴν κανονικότητα ἐκτέλεσης τῶν παραγγελιῶν καὶ τὴν εὐταξία τῶν μαθητῶν, θὰ πρέπει νὰ ἐλέγχουν μήπως οἱ τρόφιμοι, ὅταν ζητοῦν ἄδεια νὰ βγοῦν ἔξω, «...βραδύνωσι τὴν ἐπάνοδόν των πέραν τῆς ἀναγκαίας ὥρας, κατατρίβοντας τὰς στιγμὰς των εἰς παιγνίδια, ἢ ἄλλως... μὴ ἐξέρχονται πολλοὶ συγχρόνως, εἰ μὴ μόνον ἀνὰ εἷς... νὰ μὴ ἐπιτρέπωσι δὲ τὴν ἔξοδον εἰς αὐτοὺς εἰ μὴ δις ἀπὸ τῆς μ.μ. ἐνάρξεως τῆς ἐργασίας μέχρι τῆς ἐσπέρας»³². Οἱ ἴδιοι οἱ «μαῖστοροι» δὲν ἔχουν ἐν τούτοις τὸ δικαίωμα νὰ ἐπι-

27. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν *Κανονισμὸ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὀρφανοτροφείου Ἑλένης Ζάννη*, Πειραιᾶς 1920, σ. 45-46.

28. Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὀρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα*, ὁ.π., σ. 13.

29. Στὸ ἴδιο.

30. Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρῃ Ἑλληνικοῦ ὀρφανοτροφείου...*, ὁ.π., σ. 25.

31. Ἡ ἐνημέρωση γίνεται καθημερινὰ στὸ ὀρφανοτροφεῖο Σμύρνης: «Ὁ Μαῖστωρ διδὲ καθ' ἐκάστην σημειῶσιν τῆς προόδου καὶ διαγωγῆς ἐκάστου τῶν μαθητευομένων, ὅπως σημειοῦται εἰς τὸν ἐλεγχόν των καὶ ἀναλόγως γίνηται ἡ αὕξησις ἢ ἐλάττωσις τῆς ἀμοιβῆς ὡς καὶ ὁ ἔπαινος, ἢ ἡ τιμωρία αὐτῶν». Βλ. στὸ ἴδιο.

32. Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὀρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα*, ὁ.π., σ. 14. Πβ. καὶ τὴ διάταξη τοῦ *Κανονισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὀρφανοτροφείου Ἑλένης Ζάννη*, ὁ.π., σ. 44: «Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἐργασίας ἀπαγορεύουσι εἰς τοὺς παῖδας νὰ ἐξέρχονται τῶν ἐργαστηρίων ἐπιτρέπουσι δὲ τὴν ἔξο-

βάλλουν τιμωρίες. Είναι υποχρεωμένοι όμως από τον κανονισμό να αναφέρουν στον διευθυντή τις αταξίες των εργαζομένων παιδιών και εκείνος να τους τιμωρεί «προσηκόντως». Ο τελευταίος περιορισμός συναρτάται ίσως με τη βάνουση συμπεριφορά κάποιων τεχνιτών που δεν δίσταζαν να χρησιμοποιούν ύβρεις και ξυλοκοπήματα όταν οι παραγγελίες δεν εκτελούνταν γρήγορα ή προκαλούνταν βλάβες στα ύλικά³³.

Πειθαρχικά συστήματα

Στις στρατηγικές μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η πειθαρχία, ιδιαίτερη σημασία κατέχει η επιτήρηση των τροφίμων, η διαρκής αξιολόγηση της συμπεριφοράς τους, καθώς και η τήρηση ενός λεπτομερούς προγράμματος. Η διαρκής επίβλεψη επιτυγχάνεται εκτός των άλλων και μέσω διατάξεων που αφορούν την εξουσία και τις αρμοδιότητες των υπαλλήλων. Ένταγμένοι σε ένα ιεραρχημένο όργανο, λιγότερο ή περισσότερο πολυάνθρωπο, του οποίου προΐσταται ένας διευθυντής/μια διευθύντρια, διαχέουν κάθετα την επίβλεψη σε όλους τους χώρους και σε όλα τα όρφανά, σύμφωνα με λεπτομερείς διατάξεις που καθορίζουν τα όρια των αρμοδιοτήτων τους. Ο διευθυντής, διορισμένος από την έφορεία του ιδρύματος, είναι υποχρεωμένος να εκτελεί τις αποφάσεις της και να λογοδοτεί μόνο σ' αυτήν³⁴. Έχοντας υπό την επίβλεψή του όλους τους υπαλλήλους, έσωτερικούς και έξωτερικούς, αποφασίζει για την πρόσληψη, την προαγωγή ή την απόλυσή τους. Κατοικεί στο ίδρυμα όπως και οι περισσότεροι υπάλληλοι και έχει το δικαίωμα να εξέρχεται μόνο σε όρισμένες ημέρες και ώρες που όρίζονται στον κανονισμό. Στο πρόσωπό του συγκεντρώνονται αρμοδιότητες και καθήκοντα τόσο παιδαγωγικά όσο και πρακτικά. Επιφορτισμένος με την επιτήρηση τόσο της ήθικης όσο και της τεχνικής διδασκαλίας, αποδίδει αμοιβές και ποινές σε όρφανά και υπαλλήλους, κρατάει τα βιβλία του καταστήματος, ελέγχει την καθαριότητα των χώρων και των ορφανών στη διάρκεια επιθεωρήσεων που γίνονται σε καθορισμένη ώρα και ημέρα, κρατάει τα κλειδιά του καταστήματος, ελέγχει τις εξόδους των υπαλλήλων και γενικά εξετάζει «αν όλα λειτουργούν κατά γράμμα». Οι υπό αυτόν υπάλληλοι —παιδονόμοι, έπιμελητές, δάσκαλοι, τεχνίτες και υπηρετικό προσωπικό— υπάγονται

δον μόνον επ' όλιγην ώραν δι' αναπόφευκτον αὐτῶν ἀνάγκην, καὶ οὐχὶ εἰς πλείονας τοῦ ἐνός ἐκάστοτε».

33. «Ο έργολάβος, αγοράζων αὐτὸς τὰ ὑλικά ἐξ ἰδίων, θεωρεῖ πᾶσαν προσγινομένην ζημίαν ὑπὸ ἀρχαρίου ὡς ἔγκλημα καθοσιώσεως, ὅπερ —κατὰ τὴν ἰδίαν ἀντίληψιν— θεωρεῖ τιμωρητὸν δι' ὕβρεων, βλασφημιῶν καὶ ξυλοκοπήματος, γινόμενος οὕτως αἷτιος καὶ ἡθικῆς βλάβης». Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *ό.π.*, σ. 65.

34. Ο διευθυντής ελέγχεται ἀπὸ τὴν έφορεία γιὰ τὴν πορεία τοῦ καταστήματος σὲ τακτὰ χρονικά διαστήματα, συνήθως κάθε Σάββατο.

στις διαταγές του και έχουν συγκεκριμένες αρμοδιότητες στην επίβλεψη των τροφίμων, που καθορίζονται με ακρίβεια. Οί λεπτομέρειες με τις οποίες περιγράφονται τα καθήκοντα του προσωπικού και η διαβάθμιση των εϋθυνών τους επιχειρούν να διαγράψουν με σαφήνεια τη συγκεκριμένη θέση που κατέχει ο κάθε υπάλληλος στην ιεραρχία του ιδρύματος, να κανονικοποιήσουν τη συμπεριφορά τους και να προδιαγράψουν «τὸν κύκλον τῆς ἐνεργείας ἐκάστου»³⁵. Φόβοι για την ἐπιρροή που μπορεί να έχουν πρόσωπα ἀμβιβόλου ἡθικῆς στὴ διαπαιδαγώγηση τῶν ὀρφανῶν ἐπιβάλλουν ὅλο και λεπτότερους διαχωρισμούς στὴ διαβάθμιση τῶν εϋθυνῶν και τὸν καθορισμὸ τῶν ὑποχρεώσεων. Τὰ ἀπαιτούμενα προσόντα για τὴν πρόσληψη τῶν ὑπαλλήλων, ἀκόμη και ἐκείνων που ἀνήκουν στὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ, καθορίζονται ἐπίσης λεπτομερῶς σὲ ὀρισμένους κανονισμούς ὀρφανοτροφείων. Στὰ κείμενα αὐτά, που ἔχουν συνταχθεῖ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, κάποιες ἐξειδικεύσεις στὰ κριτήρια πρόσληψης τῶν ὑπαλλήλων —σωματικά, ἡθικά και ἐπιστημονικά— ἀποτυπώνουν τὴν ἐμπειρία στὴν ὁποία ἔχουν καταλήξει ὅσοι ἀσχολοῦνται με τὴ διοίκηση παρόμοιων ιδρυμάτων: προσδιορίζουν για παράδειγμα ὅτι ὁ διευθυντῆς θὰ πρέπει νὰ ἔχει παιδαγωγικὴ ἐμπειρία, νὰ εἶναι πτυχιούχος τοῦ διδασκαλείου ἢ τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς, ὁ παιδονόμος νὰ ἔχει στρατιωτικὴ ἐμπειρία³⁶ —ἀπόστρατος ἀξιωματικὸς συνήθως—, ἡ πλύντρια νὰ εἶναι «γυνὴ ὑπερῆλιξ ἀλλὰ ἀκαμία κατὰ τὰς σωματικὰς τῆς δυνάμεις, παρελθόντος ἀνεπιλήπτου και μὴ ἔχουσα... σύζυγον οὔτε τέκνα ἀνήλικα»³⁷, ὁ «πυλωρὸς» νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ στρατό, κ.ἄ.

Σὲ ὀρισμένους κανονισμούς, οἱ ὁποῖοι ἀποπνέουν μιὰ στρατιωτικὴ ἀντίληψη στὴν ὀργάνωση τῆς ἐσωτερικῆς λειτουργίας τοῦ ιδρύματος, προβλέπεται και ἡ συμμετοχὴ τῶν ὀρφανῶν στὴν ιεραρχία τῆς ἐξουσίας ἐπίβλεψης. Ἡ ἀνάθεση παρόμοιων ἀρμοδιοτήτων στοὺς τροφίμους ἐνέχει τὸ χαρακτηριστὶκὸν διακρίσεως. Στὴν κατώτερη βαθμίδα αὐτοῦ τοῦ ιεραρχικὰ δομημένου ὀργάνου ἐπίβλεψης, «προβιβάζονται οἱ ἀξιώτεροι ἐξ αὐτῶν [τῶν ὀρφανῶν] εἰς ἐπόπτας 1ης, 2ας, 3ης τάξεως και φέρουν τὸν βαθμὸν των ἐπὶ τοῦ στήθους τῶν ἐνδυμάτων αὐτῶν»³⁸. Οἱ βαθμοφόροι ἀναλαμβάνουν νὰ ἐπιβλέπουν ἀπὸ 2 ἕως 6 παιδιά ὁ

35. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἄρθρων τοῦ κανονισμοῦ που ἀναφέρονται στὶς ὑποχρεώσεις τοῦ προσωπικοῦ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς σημασίας που ἀποδίδεται στὴ συμπεριφορὰ τῶν ὑπαλλήλων για τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ ιδρύματος. Στὴν περίπτωσιν τοῦ κανονισμοῦ τοῦ Ζάννειου ὀρφανοτροφείου οἱ ὑποχρεώσεις τῶν ὑπαλλήλων περιγράφονται σὲ 325 ἄρθρα.

36. Ὁ παιδονόμος ἔχει τὴ μεγαλύτερη εϋθύνην στὴν ἐπιτήρηση τῶν τροφίμων: μεταξὺ ἄλλων φροντίζει για τὴν ἐπιβολὴ τῆς τάξεως, συνοδεύει τὰ παιδιά στὶς ἐξόδους, τρώει κοντὰ τους και κοιμάται στὸν κοιτῶνα για νὰ τοὺς ἐπιτηρεῖ και στὴ διάρκεια τῆς νύκτας.

37. Βλ. *Κανονισμὸς Δημοτικοῦ ὀρφανοτροφείου Ἀρρέων ὑποβληθεὶς εἰς τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον τῇ 4ῃ Δεκεμβρίου, 1891*: ΓΑΚ, Ἀρχεῖα Νομοῦ Κυκλάδων, Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ἐρμούπολης, Ι/Δημοτικὸ Ὀρφανοτροφεῖο Ἀρρέων/11.

38. Αὐτὸς ὁ στρατιωτικὸς τρόπος ὀργάνωσης ἀποτυπώνεται στὸν κανονισμὸ τοῦ ἐλ-

καθένας, γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ὁποίων εἶναι ὑπεύθυνοι. Ὁ ἐπόπτης λειτουργεῖ ὡς ἐπικεφαλῆς τοῦ μικροῦ λόχου ποὺ τοῦ ἔχουν ἐμπιστευτεῖ, ἀνταποκρινόμενος σὲ καθήκοντα τόσο πρακτικὰ ὅσο καὶ διοικητικὰ: φροντίζει γιὰ τὴν καθαριότητα καὶ τὴν κοσμιότητα τῶν ἐπιβλεπομένων, ἐπιδιορθώνει τὰ ροῦχα τους, τοὺς διδάσκει τὴν προσευχή, τοὺς εἰσιμάζει γιὰ ἐπιθεώρηση, «...διὰ πᾶσαν δὲ ἑλλειψιν τιμωρεῖται καὶ αὐτὸς μετὰ τοῦ παιδός»³⁹. Σὲ εἰδικὰ φυλλάδια καταγράφουν οἱ ἐπόπτες «ἐλλείψεις καὶ σφάλματα τῶν παίδων», τὰ ὁποῖα «τρεῖς τῆς ἐβδομάδος ἅπαντες ὁμοῦ θέλει παρουσιάζουν [...] εἰς τὴν Διοικήτριαν, αὕτη δὲ θέλει ἐφαρμόζει τὰς ποινάς, δίδουσα τὰς σημειώσεις εἰς δύο ἐπόπτας, οἵτινες εἰσὶν ἐπιφορτισμένοι νὰ φροντίζωσι τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ποινῆς ἐκάστου τῶν καταδικασθέντων...»⁴⁰. Ἡ ἐπιτήρηση τῶν χώρων εἶναι ἐπίσης ἓνα ἀπὸ τὰ καθήκοντα τῶν ἐποπτῶν: ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐποπτεία «ἐφ' ἑνὸς μέρους αἰθούσης ἢ ἐργαστηρίου ἢ μαγειρείου», καταγράφουν σὲ εἰδικὲς καταστάσεις, ἐπιπλα, ἐνδύματα ἢ σκεύη καὶ εἶναι ὑπεύθυνοι «διὰ πᾶν ὅ,τι ἤθελε λείψει ἢ θραυσθῇ ἐξ ἀμελείας αὐτῶν εἰς τὴν διὰ πληρωμῆς ἐκ τῶν ἰδίων τῶν ἀποζημιώσιν»⁴¹. Οἱ καταγραφὰς τῶν καθημερινῶν δραστηριοτήτων μεταφέρονται σὲ εἰδικὰ κατὰστιχα βάσει τῶν ὁποίων γίνεται κάθε ἐβδομάδα ἡ ἀπονομὴ ἀνταμοιβῶν καὶ ποινῶν. Ἡ ἐποπτεία τοῦ χώρου καὶ τῶν οἰκοτρόφων, μέσα ἀπὸ μιὰ λεπτομερὴ καὶ διαρκὴ παρατήρηση, καταγραφή καὶ ἀξιολόγηση συμπεριφορῶν καὶ δραστηριοτήτων, θεωρεῖται ὅτι ἐξασφαλίζει στὴ διοίκηση τὴ δυνατότητα πληρέστερου ἐλέγχου σὲ ἰδρύματα ποὺ στεγάζουν μεγάλο ἀριθμὸ τροφίμων.

Στὸ παράδειγμα τῶν καθηκόντων τῶν ἐποπτῶν ἀποτυπώνεται ἡ διαβάθμιση τῶν μικροεξουσιῶν στὸ ἐσωτερικὸ ἑνὸς ἱεραρχικὰ δομημένου ὀργάνου ἐπιβλέψης. Ἡ διευθέτηση τοῦ χρόνου σύμφωνα μὲ ὠρολόγια, ἐβδομαδιαῖα καὶ ἐτήσια προγράμματα ποὺ καθορίζουν τὴ διάρκειαν τῶν δραστηριοτήτων καὶ ἐπιχειροῦν νὰ κανονικοποιήσουν τὴν καθημερινὴ ζωὴ ὀρφανῶν καὶ ὑπαλλήλων, ἀποτελεῖ ἐπίσης μέρος ἑνὸς μηχανισμοῦ ἄσκησης ἐξουσίας. Ἡ ἀκρίβεια μὲ τὴν ὁποία χαράσσεται τὸ ὠρολόγιο κυρίως πρόγραμμα στοὺς κανονισμοὺς ὅλων τῶν ἰδρυμάτων μαρτυρεῖ τὴν ἀξία ποὺ ἀποδίδεται στὴν τήρηση τοῦ χρόνου γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ ιδρύματος. Ἡ διαδοχὴ τῶν δραστηριοτήτων μὲ ἀκρίβεια

ληνικοῦ ὀρφανοτροφείου Σμύρνης, ὅπου οἱ ὀρφανοὶ διακρίνονται σὲ τάγματα καὶ φέρουν στολὲς μὲ διαφορετικὸ χρῶμα σὲ κάθε τάγμα. Βλ. *Κανονισμός...*, ὁ.π., σ. 10. Τὰ καθήκοντα τῶν ἐποπτῶν εἶναι παρόμοια μὲ ἐκεῖνα τῶν λοχαγῶν τοῦ Ὀρφανοτροφείου τῆς Αἴγινας. Γιὰ τὸ σχέδιο ὀργανισμοῦ τοῦ ὀρφανοτροφείου τῆς Αἴγινας βλ. Γ.Α.Κ., Ὁθωνικὸν Ἀρχεῖον Ὑπουργείου Παιδείας, φ. 42. Ἀναλογίαι παρατηροῦνται ἐπίσης καὶ μὲ τὰ καθήκοντα τῶν πρωτόσχολων τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Ἰωσήφ Σολομών, *Ἐξουσία καὶ τάξη στὸ νεοελληνικὸ σχολεῖο*, Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 1992, σ. 143-145.

39. Βλ. *Κανονισμός τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὀρφανοτροφείου Σμύρνης...*, ὁ.π., σ. 10.

40. Στὸ ἴδιο.

41. Στὸ ἴδιο.

στη διάρκεια τῆς ἡμέρας διακρίνει τὸ χρόνο σὲ τμήματα ποὺ εἶναι ἀφιερωμένα στὴν τεχνικὴ διδασκαλία, τὸ σχολεῖο, τὴν ἐργασία μέσα στὸ ἴδρυμα, τὴ γυμναστική, τὴν τήρηση τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων, τὰ γεύματα, τὴ φροντίδα τῆς ὑγιεινῆς, τὸ παιγνίδι, τὴν ἀνάπαυση. Πρόκειται γιὰ ἕνα χρόνο «καθαρό», ἀφιερωμένο ἀποκλειστικὰ στὴ δραστηριότητα γιὰ τὴν ὁποία προβλέπεται ἀπὸ τὸ πρόγραμμα, γιὰ ἕνα χρόνο «γεμάτο» ποὺ δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ αὐτόνομη χρῆση του, καθὼς τὰ ὄρφανὰ εἶναι διαρκῶς ἀπασχολημένα. Ἡ ἡμέρα τους ξεκινάει ἀρκετὰ νωρίς, σὲ ὥρα ποὺ ποικίλλει κατὰ περίπτωσιν ἀπὸ τις 4.30, ὅπως στὸ ὀρφανοτροφεῖο τῆς Σμύρνης, στὴ διοίκηση τοῦ ὁποῖου πρυτανεύει μιὰ μοναστηριακὴ ἀντίληψη τοῦ χρόνου, ἕως τις 8 τὸ ἀργότερο γιὰ τὰ μικρότερα κορίτσια τοῦ Ἀμαλείου, τὸ ὁποῖο συχνὰ δέχεται κριτικὴ γιὰ τὸ χαλαρὸ καὶ μαλακὸ τρόπο χειραγώγησης τῶν ὀρφανῶν. Ἡ διαδοχὴ τῶν δραστηριοτήτων στὴ διάρκεια μιᾶς τυπικῆς ἡμέρας στὸ ὀρφανοτροφεῖο δίνεται ἀπὸ τὸ παρακάτω πρόγραμμα:

«ἐγερσις τὴν 4.30 τῆς πρωίας, καθαρισμὸς καὶ τακτοποίησις (4.30-5.15), νίψιμον καὶ ἔνδυσις (5.15-5.45), ἐπιθεώρησις (5.45), προσευχὴ (5.45-6), πρόγυμα (6-6.30), μελέτη (6.30-7.45), γυμναστικὴ (8-8.30), σχολεῖον καὶ ἐργασία (8.30-12), γεῦμα (12-12.30), καθαρισμὸς τοῦ ἐστιατορίου (12.30-13), ἀνάπαυσις καὶ ἐπιθεώρησις (13-13.15), γυμναστικὴ (13.15-14), σχολεῖον καὶ ἐργασία (14-17), ἀνάπαυσις (17-18.30), μελέτη (18.30-19.45), δεῖπνον (19.45-20.30), καθαρισμὸς τοῦ ἐστιατορίου (20.30-21), ἀνάπαυσις καὶ προσευχὴ (21-21.15), κατὰκλισις (21.15)»⁴².

Ἡ ἐναρξὴ καὶ ἡ παύση τῶν δραστηριοτήτων ρυθμίζονταν ἀπὸ ἕνα σύστημα ἡχητικῶν σημείων, ὅπως ὁ ἥχος κουδουνιῶν, ἢ ἀπὸ ἐπαναλαμβανόμενα κτυπήματα ποὺ οἱ ὄρφανοὶ ὀφείλαν νὰ ἀποκωδικοποιοῦν καί, ἀνταποκρινόμενοι αὐτομάτως, νὰ κατευθύνονται στοὺς οἰκείους χώρους, πολλὰς φορὲς στοιχηθόν⁴³. Ἡ «εἰς τὸ ἐστιατόριον μετὰβασις», στὸ Ζάνναιο ὀρφανοτροφεῖο γιὰ παράδειγμα,

42. Τὸ πρόγραμμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ὀρφανοτροφεῖο Σμύρνης, βλ. ὁ.π., σ. 14. Ἀπὸ τὸν κανονισμὸ συμπεραίνεται ὅτι τὸ ὀρφανοτροφεῖο θὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦσε μέσα σὲ ἕνα εὐρύτερο ἐκκλησιαστικὸ συγκρότημα, ὅπως συνέβαινε μὲ πολλὰ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα ποὺ ἀποτελοῦσαν παραρτήματα καθολικῶν μοναστηριῶν, κυρίως στὴ Γαλλία. Τὰ ὄρφανὰ εἶναι ὑπεύθυνα γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ καταστήματος, γι' αὐτὸ ἀφιερώνεται λιγότερος χρόνος, σὲ σχέση μὲ ἄλλα ἱδρύματα, στὴν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση.

43. Χαρακτηριστικὸ τῶν αὐτοματοποιημένων κινήσεων ποὺ ἐπέβαλλε στοὺς ὄρφανούς τὸ πρόγραμμα εἶναι τὸ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Κανονισμὸ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιμελείας τοῦ Ὄρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα, ὁ.π., σ. 18: «Ἀμα διὰ κωδωνοκρουσίας σημανθῇ ἡ λῆξις τῶν ἔργων πάραυτα παραιτοῦσι τὴν ἐργασίαν των καὶ τοποθετοῦντες τὰ ἐργαλεῖα καὶ ποδιάς των εἰς τὰς πρὸς τοῦτο ὀρισμένους θέσεις, καὶ τιθέμενοι εἰς γραμμὴν ὑπὸ τοῦ ἀρμοδίου ἐργοστασιάρχου ἐξέρχονται στοιχηθόν εἰς τὸ προαύλιον».

σημεινόντα» «διὰ τεσσάρων κρούσεων τρίς ἐπαναλαμβανομένων», ἐνῶ «ἡ πρόσκλησις τῶν παίδων τῆς ὑπηρεσίας διὰ τριῶν κρούσεων τρίς ἐπαναλαμβανομένων»⁴⁴. Μιὰ μηχανιστική πειθαρχία στρατιωτικῆς ἐμπνευσης ἀποπνέουν διατάξεις ὅπως οἱ παραπάνω, μόνο ποὺ τὰ στρατιωτικὰ προστάγματα ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν ἥχο τοῦ κουδουνιοῦ⁴⁵.

Ἐβδομαδιαῖα προγράμματα καθορίζουν δραστηριότητες ποὺ γίνονται σὲ τακτὰ διαστήματα: τὸν περίπατο, συνήθως δύο φορές τὴν ἐβδομάδα, τὸ χρόνο ποὺ πρέπει νὰ ἀφιερώνεται στὴν ὑγιεινὴ τοῦ σώματος⁴⁶ καὶ τὴ γενικὴ καθαριότητα τοῦ καταστήματος, συνήθως κάθε Σάββατο, τὴν ἀπονομὴ τῶν εὐσήμεων καὶ τῶν ποινῶν, τὸν ἐκκλησιασμό καὶ τὴν ἡθικὴ διδασκαλία. Τέλος, στὰ ἐτήσια προγράμματα σημειώνονται οἱ ἡμέρες τῶν νηστειῶν, οἱ ἐορτὲς καὶ οἱ ἀργίες. Τὰ μνημόσυνα τῶν εὐεργετῶν τοῦ καταστήματος κατέχουν ξεχωριστὴ θέση στὸ ἐορτολόγιο κάθε ιδρύματος.

Σ' αὐτὸ τὸ θεσμοποιημένο χρόνο τὸ παιχνίδι κατέχει μικρὴ σχετικὰ θέση συνήθως· ὅταν προβλέπεται, δὲν ξεπερνᾷ τὴ μία ὥρα τὴν ἡμέρα. Καὶ αὐτὸς ὁ χρόνος δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἐπιτήρηση: «κατὰ τὰ διαλείμματα καὶ τὰς ἐορτάς, οἱ ὄρφανοὶ παίζοντες ἢ γυμναζόμενοι ἐπιτηροῦνται ἐκ τοῦ πλησίον ὑφ' ἐνὸς τῶν διδασκάλων ὅπως δι' αὐτοῦ προλαμβάνεται πᾶσα ἀφορμὴ διαπληκτισμοῦ ἢ κακολογίας...»⁴⁷. Ἐξάλλου ἀνάμεσα στὰ καθήκοντα τοῦ διευθυντῆ εἶναι τὸ νὰ καθορίζει ποιά παιχνίδια καὶ ποιά τραγούδια ἐπιτρέπονται καὶ ποιά ἀπαγορεύονται⁴⁸. Στὴν οἰκονομία τοῦ χρόνου τοῦ ιδρύματος δραστηριότητες μὴ πα-

44. Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Ἑλένης Ζάννη*, ὅ.π., σ. 29. Ὁ πίνακας στὸν ὁποῖο ἀναγραφόταν ὁ ἀριθμὸς τῶν κτυπημάτων ποὺ σήμαιναν κάθε δραστηριότητα, ἦταν ἀναρτημένος στὸ θυρωρεῖο.

45. Οἱ ὁμοιότητες μὲ τὰ προστάγματα ποὺ ρύθμιζαν τὶς κινήσεις τῶν μαθητῶν στὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο εἶναι ἐμφανεῖς. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Ἰωσήφ Σολομάν, ὅ.π., σ. 136-143.

46. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ πρόγραμμα καθαριότητος τῶν τροφίμων τοῦ Ὁρφανοτροφείου Χατζηκωνσταντά, *Ὁρφανοτροφεῖον Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκωνσταντά 1856-1908*, ὅ.π., σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο καθορίζεται πότε γίνεται «ἡ πλύσις τῶν ποδῶν» καὶ πότε «ἡ πλύσις τοῦ ὅλου σώματος διὰ θερμοῦ ὕδατος καὶ σάπωνος».

47. Ἐπίσης «κατὰ τὰς ὥρας τῆς ἀναπαύσεώς των, καθ' ἃς ἔχουσι τὸ δικαίωμα οἱ ὄρφανοὶ νὰ παίζωσι, δὲν πρέπει νὰ μεταχειρίζονται λέξεις ἀπρεπεῖς, πολλῶν δὲ μᾶλλον δὲν πρέπει νὰ διαπληκτίζονται, οὔτε νὰ ρίπτωσι πέτρας ἔνθεν κακείθεν, εἴτε ἐντὸς εἴτε ἐκτὸς τοῦ προαυλίου, οὔτε νὰ τραγουδῶσιν ἄσματα ἄλλα ἐκτὸς ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἤθελαν τοῖς ἐπιτηρῆ». Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκωνσταντά*, ὅ.π., σ. 11. Στὸ Ὁρφανοτροφεῖο Σμύρνης δὲν ἐπιτρέπεται τὴν ὥρα τῆς ἀνάπαυσης ἄλλο παιχνίδι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γυμναστικὴ «ἥτις εἶναι καὶ ὑποχρεωτικὴ εἰς πάντας πλὴν τῶν πασχόντων». Βλ. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρῃ Ὁρφανοτροφείου*, ὅ.π., σ. 11.

48. «Ὅριζει τὰς παιδιὰς αὐτῶν καὶ τὰ ἀθύρματα ὧν ἡ χρῆσις ἐπιτρέπεται αὐτοῖς κατὰ τὰ διαλείμματα καὶ ἀπαγορεύει τὰ μὴ ὑπ' αὐτοῦ ἐγκεκρυμένα». Βλ. τὸν *Κανονισμό τοῦ δημοτικοῦ Ὁρφανοτροφείου Ἀρρέων Ἐρμουπόλεως*, ὅ.π., ἀρθρο 33.

πραγωγικές δὲν προβλέπονται. Ὁ χρόνος τῶν ὀρφανῶν δὲν πρέπει νὰ δαπανᾷται ἀσκοπῶς. Ἀκόμη καὶ ἡ ὥρα ποὺ προορίζεται γιὰ ἀνάπαυση πρέπει νὰ γεμίζει μὲ ὠφέλιμες δραστηριότητες: «καὶ ὁ καιρὸς τῆς σχολῆς πρέπει νὰ ἀποβαίνει χρήσιμος. Ὅθεν, κατ' ἐκείνας τὰς ὥρας, ποτίζεται ὁ κῆπος παρὰ τῶν κορασίων παρουσίᾳ τῶν ἐπιμελητριῶν, καλλιεργοῦνται παρ' αὐτῶν ἀνθοφόρα φυτὰ, ποιοῦσι δὲ καὶ γυμναστικές τινες ἀσκήσεις διὰ τὴν εὐρωστίαν τοῦ σώματος, μαθαίνουνσι φωνητικὴν μουσικὴν, σχηματίζοντα χορούς μουσικῆς, καὶ διδάσκονται ἐθνικὰ ἢ ἄλλα τινὰ εὐσχημα ἄσματα, περιέχοντα εὐγενεῖς καὶ ὑψηλὰς ιδέας, μέλη τερπνὰ καὶ αἰσθήματα καθαρᾶς ἠθικῆς καὶ ἀθῶων ἐννοιῶν»⁴⁹.

Ἡ ἐπιβολὴ ἐνὸς αὐστηροῦ, παραγωγικοῦ χρόνου, τὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποῦο καθορίζεται μέχρι τὸ τελευταῖο λεπτό, ἐντάσσεται στὸ γενικότερο στόχο ποὺ διαπνέει παρόμοιες ἀπώπειρες: τῆς ἐγγράξεως μιᾶς αἰσθητικῆς τάξεως στὴ ζωὴ παιδιῶν ποὺ θεωρεῖτο ὅτι, λόγῳ τοῦ παρελθόντος τους, ζοῦσαν μέσα στὴν ἀταξία καὶ τὴν περιπλάνηση. Ἀκρίβεια, ἐπαναληπτικότητα καὶ τακτικότητα εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χρόνου ὡς ἐργαλείου γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς πειθαρχίας. Ἡ ἐπανάληψις καθορισμένων κινήσεων σὲ καθορισμένο χρόνο, πίστευαν ὅτι βοηθοῦσε στὴν ἀπόκτηση συνηθειῶν ποὺ θὰ συνέβαλλαν σταδιακὰ στὴ μεταμόρφωση τῶν τροφίμων σὲ ὑπάκουους καὶ πειθαρχημένους ἐργάτες. Ἡ αὐτοματοποίηση τῶν κινήσεων, σύμφωνα μὲ κωδικοποιημένα προστάγματα, ποὺ δίνονταν ἀπὸ τὸν ἥχο τοῦ κουδουνιοῦ, ἦταν ἡ ἐνδειξὴ ἐνὸς υπέρτατου σταδίου τελειοποίησης στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος. Ἡ ἀπαγόρευση τῶν μετακινήσεων ἀπὸ τὸν ἓνα χῶρο τοῦ ιδρύματος στὸν ἄλλο, ἀπαγόρευση ποὺ ὑπονοεῖ τὴν ὑπαρξὴ ζωνῶν ποὺ ὀριοθετοῦν διακριτὲς δραστηριότητες στὸ χῶρο, ὑπακούει ἐξάλλου στὸ ζητούμενο τοῦ ἐλέγχου τῶν κινήσεων μέσα στὸ χῶρο, συμπληρώνοντας τὴν ἐπιταγὴ τοῦ προγράμματος ποὺ καθορίζει τὸν ρυθμὸ τῶν κινήσεων στὸ χρόνο⁵⁰. Συγχρόνως, αὐτὴ ἡ αὐτοματοποιημένη ὑπακοὴ σὲ μία ἀόρατη ἀρχὴ ἐπιτρέπει στὸ διευθυντὴ νὰ ἀσκεῖ καθολικὴ ἐποπτεία χωρὶς νὰ φαίνεται, τοῦ ἐπιτρέπει κυρίως νὰ γνωρίζει ποῦ βρίσκεται κάθε τρώφιμος κάθε στιγμὴ καὶ νὰ ἐπιβάλλει τὴν πειθαρχία χωρὶς φωνές. Αὐτὴ ἡ τελευταία παράμετρος ἐναρμονίζεται μὲ μία ἄλλη γενικὴ ἀρχὴ ποὺ συμπληρώνει τὴν εἰκόνα τῆς πειθαρχίας: τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἡσυχίας. Στὴν ἀταξία καὶ τὴ σύγχυση, στὴν κίνηση καὶ τὴ βουὴ τῆς πόλης, ἀντιπαρατίθεται μιὰ αὐτοσυγκράτηση καὶ μιὰ ἡσυχία μοναστικὴ. Στὸ

49. *Δημοσία διαθήκη, Καταστατικὸν καὶ Κανονισμὸς τοῦ ὀρφανοτροφείου τῶν ἀδελφῶν Μπαμπαγιώτου*, σ. 40.

50. Ἡ ἀπαγόρευση τῶν μετακινήσεων στὰ διάφορα τμήματα τοῦ ιδρύματος, σὲ ὥρες ποὺ δὲν προβλέπεται ἀπὸ τὸ ὡρολόγιό πρόγραμμα, ἀναφέρεται σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς κανονισμούς. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν *Κανονισμὸ τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Ὀρφανοτροφείου τῶν Κορασίων*, ὁ.π., σ. 7: «εἰς οὐδὲν δὲ κοράσιον συγχωρεῖται νὰ μεταβαίνει εἰς τοὺς κοιτῶνας πλὴν τῆς ὥρας τοῦ ὕπνου».

ἵδρυμα βασιλεύει σιωπῇ. Οἱ ὁμιλίες ἀπαγορεύονται τὴν ὥρα τῆς ἐργασίας, ἢ τοῦ μαθήματος, ἀλλὰ καὶ στὸ δρόμο καὶ στὸν περίπατο⁵¹.

Ἀπονομὴ δικαιοσύνης

Κεντρικῆς σημασίας γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ ἱδρύματος, τὸ σύστημα ἀπονομῆς ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, ἂν καὶ διαφέρει κατὰ περίπτωσιν, ἀνάλογα μὲ τὸ πρότυπο στὸ ὁποῖο στηρίζεται, συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ διαρκὴ ἐπιτήρηση πού ἀσκεῖται σὲ ὅλους τοὺς χώρους. Ὁργανο εὐρὺ καὶ πολὺπλοκο, πού διαθέτει ὅμως λεπτές διακρίσεις, τὸ σύστημα ἀπονομῆς δικαιοσύνης ἐπιτρέπει στὸ χρήστη του νὰ τὸ προσαρμόζει στὸ χαρακτήρα, τὴ φυσιολογία, τὴν πορεία τοῦ κάθε παιδιοῦ. Λεπτομερεῖς παρατηρήσεις πού ἀφοροῦν τόσο τῇ συμπεριφορᾷ τοῦ ὄρφανοῦ ὅσο καὶ τὴν ἐπίδοσή του στὴν ἐκμάθησιν τῆς τέχνης ἀλλὰ καὶ τῇ γενικότερῃ στάσει του, καταγράφονται σὲ εἰδικὰ βιβλία εἴτε ἀπὸ τοὺς δασκάλους καὶ τοὺς ὑπεύθυνους τῶν ἐργαστηρίων, εἴτε ἀπὸ τοὺς ἐπόπτες⁵² πού εἶναι εἰδικὰ προορισμένοι γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Οἱ ὄρφανοὶ πρέπει νὰ ἔχουν τὴν αἴσθησιν ὅτι ἐπιτηροῦνται διαρκῶς, ἡμέρα καὶ νύκτα⁵³, πρέπει νὰ γνωρίζουν ὅτι κάθε προσπάθεια, κίνησις, παράλειψις ἢ σφάλμα ἀποτελεῖ ἀντικείμενο παρατήρησης, καταγραφῆς καὶ ἀξιολόγησις: «...ἐν ἐνὶ λόγῳ ἢ ἐπὶ τῶν ὄρφανῶν ἐποπτεία... πρέπει νὰ εἶναι ἀδιάλειπτος καὶ ἄγρυπνος εἰς βαθμὸν τοιοῦτον, ὥστε πᾶς ὄρφανός, κατὰ πᾶν βῆμα καὶ κατὰ πᾶσαν ὥραν, νὰ πιστεύῃ ὅτι ἐπιβλέπεται ὑπ' ἀνωτέρου»⁵⁴. Ὅλες αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις συγκεντρώνονται σὲ κατὰστιχα —στὸν ἑλεγχό, τὸ «κάτοπτρον» ἢ βιβλίον διαγωγῆς— πού κρατᾷ ὁ διευθυντής, ὁ ὁποῖος εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς δικαιοσύνης. Ὁ χαρακτηρισμὸς καὶ ἡ ἀξιολόγησις τῶν πράξεων σύμφωνα μὲ δύο πόλους, ἓναν θετικὸν καὶ ἓναν ἀρνητικόν, ἐπιτρέπει, στὸ τέλος τῆς ἐβδομάδας, τὴν κατάταξιν τῶν ὄρφανῶν σὲ βαθμίδες. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους αὐτῆς τῆς ἡθικῆς πού διαμορφώνεται μὲ με-

51. «...καθ' ὁδὸν δὲ καὶ εἰς τοὺς περιπάτους, βαδίζουσι στοιχηδὸν ἐν ἄκρᾳ σιγῇ ὅταν μόνον διαλυθῶσιν οἱ ζυγοὶ δύνανται νὰ παίζωσι καὶ ὁμιλῶσιν». *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα*, ὅ.π., σ. 18.

52. Ὁ ρόλος τῶν ἐποπτῶν στὸ ὄρφανοτροφεῖο εἶναι ἀνάλογος μὲ ἐκείνον τῶν πρωτόσχολων στὸ ἀλληλοδιδακτικὸ σχολεῖο. Γιὰ τίς ὁμοιότητες βλ. Ἰωσήφ Σολομών, ὅ.π., σ. 152-156.

53. Ἡ ἐπιτήρησις τῇ νύκτι ἀφορᾷ τὸν ἑλεγχό τῶν μετακινήσεων ἀπὸ κοιτῶνα σὲ κοιτῶνα καὶ τὸν τρόπον κατὰκλισης: «...ἐπιτηρεῖται δ' αὐστηρῶς καὶ ὁ τρόπος κατακλίσεως ἐκάστου κορασίου. Ἡ ἐπιτήρησις ἐνεργεῖται καθόλου μὲν ὑπὸ τῆς διευθυντρίας καὶ τῆς βοηθοῦ αὐτῆς, ἰδίᾳ δ' ἐν ἐκάστῳ κοιτῶνι παρὰ τῆς ἐν αὐτῷ κοιμωμένης διδασκάλου». Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς διοικήσεως τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐθνικοῦ ὄρφανοτροφείου τῶν κορασίων*, ὅ.π., σ. 5-6.

54. Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα*, ὅ.π., σ. 11.

θόδους τῆς λογιστικῆς, ἀπονέμονται στὰ ὀρφανὰ εὐσημα καὶ ποινές, ἐνῶ αὐτὴ ἢ συνεχῆς ταξινόμηση ἐπιτρέπει τόσο στὴ διοίκηση ὅσο καὶ στὰ ὀρφανὰ νὰ γνωρίζουν κάθε ἐβδομάδα σὲ ποιά θέση βρίσκονται σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους, καθὼς καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν κανόνα. Αὐτὸ τὸ πολὺπλοκο σύστημα ποὺ διαφοροποιεῖ τὰ ἄτομα σύμφωνα μὲ τὴν ἀξία τους, τὸ ἐπίπεδό τους, τὶς ἱκανότητές τους καὶ τὴ συμπεριφορά τους, δίνει τὴ δυνατότητα στὸν ἐπιβλέποντα νὰ ἀντιλαμβάνεται τὸ στοιχεῖο ποὺ προκαλεῖ δυσαρμονία μὴ ὑπακούοντας στοὺς κανόνες. Κάθε ἴδρυμα υἱοθετεῖ τὸν δικό του κανόνα μικροποινικότητας, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Foucault⁵⁵. Στὸ ὀρφανοτροφεῖο Σμύρνης, γιὰ παράδειγμα, ἐφαρμόζεται ἓνα περίπλοκο σύστημα ἀξιολόγησης τὸ ὁποῖο στηρίζεται σὲ ἓνα αὐστηρὰ ἱεραρχημένο τρόπο ἐπιτήρησης: τρεῖς φορές τὴν ἐβδομάδα οἱ ἐπόπτες παρουσιάζουν τὰ φυλλάδια στὰ ὁποῖα ἔχουν σημειώσει τὰ σφάλματα τῶν παιδιῶν, «συγχρόνως δὲ ἡ Διοικήτρια σημειώνει εἰς τοὺς ἐλέγχους οὐς κρατεῖ αὐτὴ εἰς ἕκαστον, τὴν μὲν ἑλλειψιν δι' ἐνὸς μηδενικοῦ, τὸ δὲ καλῶς διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, περὶ δὲ τῶν μαθημάτων λαμβάνει τὰς σημειώσεις ἐκ τοῦ κατόπτρου ὑπὲρ κρατεῖ ὁ διδάσκαλος... τὴν δὲ Κυριακὴν, ὅτε ἡ Ἐφορία ἐξετάζει τοὺς ἐλέγχους δίδουσα τὰς ἀμοιβάς, ὁ ἔχων 4 μηδενικά τὴν ἐβδομάδα χάνει τὴν ἀμοιβήν του, ἂν δὲ ἐπὶ δύο κατὰ σειρὰν ἐβδομάδας συμβῇ τὸ τοιοῦτον τότε αὐτὸς πλὴν τῆς ἀπωλείας τῆς ἀμοιβῆς αὐτοῦ, τιμωρεῖται συγχρόνως... Εἰς τὸν ἔχοντα ἄριστα εἰς τὸ κάτοπτρον τοῦ Διδασκάλου, τῷ χαρίζονται δύο μηδενικά, οὐχὶ ὅμως καὶ ὅταν ἀποβλέπη τὴν διαγωγὴν»⁵⁶.

Ἄν καὶ ὁ τρόπος ποὺ ἀμείβονται καὶ τιμωροῦνται οἱ ὀρφανοὶ δὲν εἶναι ἐνιαῖος, κάποιες κοινὲς ἀρχὲς υἱοθετοῦνται ὡς γενικῆς ἀποδοχῆς, ὅπως εἶναι οἱ λεπτὲς διαβαθμίσεις ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν κλίμακα τῶν σφαλμάτων καὶ τῶν βραβεύσεων, ἢ ἀποφυγὴ σωματικῆς βίας καὶ ἡ ἀπονομὴ διακριτικῶν σημείων σὲ ὅσους κρίνονται θετικά. Ἔτσι στὸ ὀρφανοτροφεῖο Χατζηκίωνστα, ἡ διάκριση στὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες καθὼς καὶ ἡ χρηστότητα τῶν ἡθῶν ἀμείβεται καταρχὴν μὲ δημόσιο ἔπαινο, στὴ συνέχεια μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ ὀρφανοῦ στὸ μικρὸ πῖνακα τῆς τιμῆς, ἐὰν ἡ διάκριση διαρκέσει τρεῖς μῆνες, καὶ στὸ μεγάλο πῖνακα, ἂν συνεχιστεῖ γιὰ ἕξι μῆνες. Ἐὰν ὁ ὀρφανὸς διατηρήσει τὸν ἔπαινο γιὰ δύο συνεχῆ χρόνια, τυχαίνει μιᾶς ἑκτακτῆς διακρίσεως, τῆς στεφάνωσης, ποὺ τοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἐργαστεῖ στὸ ἴδρυμα ὡς ἔμμισθος παιδονόμος. Ἡ ἀπονομὴ ἐνὸς ἐπιπλέον χρηματικοῦ ποσοῦ κατὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὸ ἴδρυμα εἶναι ἐν τούτοις ὁ πιὸ συνηθισμένος τρόπος ἀνώτατης διά-

55. Γιὰ τὸ ρόλο τῆς ποινῆς στὴν ἐπιβολὴ τῆς πειθαρχίας σὲ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα βλ. Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Παρίσι, Gallimard, 1975, σ. 180-186 καὶ Egle Becchi, Dominique Julia (ἐπιμ.), *Histoire de l'enfance en Occident*, τ. 2, Παρίσι, Seuil, 1998, σ. 23-26.

56. *Κανονισμὸς τοῦ ἐν Σμύρῃ ὀρφανοτροφείου*, ὁ.π., σ. 11.

κρισης⁵⁷, ἐνῶ τὸ ράψιμο ἐνὸς κόκκινου κουμπιού στὸ δεξιὸ ὤμο τῶν ὀρφανῶν ποὺ διακρίνονται στὸ ὄρφανοτροφεῖο θηλέων Μπαμπαγιώτου τῆς Ἐρμούπολης καὶ στὸ Ἀμαλεῖο⁵⁸, πρὶ σπάνιος, θυμίζει μιὰ στρατιωτικὴ ἀντίληψη τῶν διακρίσεων. Ἡ ἀνάθεση καθηκόντων ἐπίβλεψης στοὺς ἀξιότερους ὀρφανούς παρὰ πέμπει σὲ μιὰ συμβολικὴ ἔκφραση ἀναγνώρισης, ὅπου ἡ βράβευση συνδέεται μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἐπιτηρούμενων στὴν τάξη τῶν ἐπιτηρητῶν. Στὴν καλλιέργεια τῆς φιλοτιμίας μεταξὺ τῶν ὀρφανῶν στοχεύει τέλος καὶ ἡ ἀνάθεση ἀναγνώσεως «τερπνῶν καὶ ὠφελίμων βιβλίων μεγαλοφώνως εἰς τὰς ὥρας τῶν ἐσπερινῶν».

Στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς λογικῆς ἱεράρχησης τῶν συμπεριφορῶν, ἡ τοποθέτηση τῶν διακριθέντων σὲ μιὰ ἀνώτερη κλίμακα λειτουργεῖ παιδαγωγικὰ τόσο γιὰ τοὺς ἴδιους, καθὼς ἰσχυροποιεῖ τὸ χαρακτήρα τους, ὅσο καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ὄρφανὰ καλλιεργώντας τους τὴν αἴσθηση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Αὕτῃ ἡ παιδαγωγικὴ διάσταση ἐπιχειρεῖται νὰ μεταφερθεῖ καὶ στὴν ἀντίθετη στήλη τῶν τιμωριῶν, προκαλώντας ἀντίθετα συναισθήματα: «Καὶ τῶν μὲν ποινῶν ἡ παιδαγωγικὴ ἐνέργεια ἐγκτεται ἐν τῇ λυπηρᾷ, τῶν δὲ ἀμοιβῶν ἐν τῇ ἡδονικῇ αἰσθήσει, ἥτις ἐμποιεῖται εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδαγωγουμένου»⁵⁹. Τὰ παρὰπτώματα τὰ ὅποια τιμωροῦνται δὲν ἀναφέρονται σὲ ὅλους τοὺς κανονισμούς. Σὲ ὅσους ἀναφέρονται λεπτομερῶς διακρίνονται σὲ σφάλματα συμπεριφορᾶς —ἡθικὰς ἐλλείψεις— ἢ σὲ ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν κανονισμό. Ἐκεῖνα ποὺ ἐπανερχονται μὲ ἐπιμονὴ εἶναι τὸ ψεῦδος, ἡ ἀνυπακοή, ἡ ὑπεροψία, ἡ ἀπειθαρχία, ἡ αὐθάδεια, ἡ συκοφαντία, ἡ κλοπὴ, ἡ αἰσχρολογία, ἀλλὰ καὶ μικρότερα, ὅπως οἱ ἐλλείψεις στὸν τομέα τῆς καθαριότητος καὶ τῆς εὐπρέπειας⁶⁰. Οἱ τιμωρίες πρέπει νὰ στοχεύουν στὴ διόρθωση, τὸ σωφρονισμό, γι' αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ «ἀφοροῦν εἰς τὴν φιλοτιμίαν αὐτῶν καὶ ὅχι εἰς τὸ σῶμα». Ἡ ἀπαγόρευση τῆς σωματικῆς βίας ἀναφέρεται σὲ ὀρισμένους κανονισμούς, ἐνῶ σὲ ἄλλους ἀναφέρονται οἱ ἐξαιρετικὲς περιστάσεις ποὺ ἐπιτρέπεται νὰ ἐφαρμόζεται. Ἡ δημιουργία

57. Σὲ μιὰ οἰκονομικὴ λογικὴ τῶν ἀνταμοιβῶν, οἱ ἐπιδόσεις τῶν ὀρφανῶν, κυρίως στὴν ἐκμάθηση τῆς τέχνης, καταγράφονται σὲ εἰδικὰ «κατάστιχα», ἐκτιμῶνται σύμφωνα μὲ εἰδικὰς «τιμές», ἀθροίζονται καὶ τὸ συνολικὸ ποσὸ παραδίδεται στὸν ὄρφανὸ ἢ τὴν ὄρφανὴ ὅταν ἐνηλικιωθεῖ.

58. Βλ. Κανονισμὸς Φιλανθρωπικῆς Κυριῶν Ἐταιρίας τοῦ Ἀμαλείου Ὁρφανοτροφείου, ὁ.π., σ. 20 καὶ Κανονισμὸς τοῦ Ὁρφανοτροφείου τῶν ἀδελφῶν Μπαμπαγιώτου, ὁ.π., σ. 40. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν...*, ὁ.π., σ. 146.

59. Γιὰ τίς παιδαγωγικὰς ἀντιλήψεις σχετικὰ μὲ τὸ σύστημα ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν στὴν ἐφαρμογὴ μιᾶς δικαιοσύνης βλ. Ἀρ. Σπαθᾶκης, *Ἐγχειρίδιον Παιδαγωγικῆς πρὸς χρῆσιν τῶν ἐπιτετραμμένων τὴν τῶν παιδῶν ἀγωγήν*, Ἀθήνα 1875, σ. 143-145.

60. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν Κανονισμό τοῦ ἐν Σμύρῃ..., ὁ.π., σ. 39: «Ὁ ἀκάθαρτος, ὁ ἔχων ἐσχισμένα τὰ φορέματά του ἢ εἶναι κακῶς ἐνδεδυμένος, ἢ δὲν ἔχει τὸ χειρόμακτρόν του, ὁ μὴ ἔχων καθαρὰ τὰ ὑποδήματά του... τιμωρεῖται μὲ φυλακισμόν 3 ἐπὶ 12 ὥρων καὶ μένει νῆστις».

αίσθηματος ντροπής μοιάζει να είναι ένα γενικό μέτρο που άπευθύνεται στη φιλοτιμία, το οποίο κλιμακώνεται σε τρία στάδια: επίπληξη, στέρηση, απομόνωση. «Αν αποτύχουν οι νοουθεσίες, πρώτα κατ' ιδίαν (και εν ύποτροπῇ ενώπιον τῶν ἄλλων ὀρφανῶν), που θεωροῦνται ἕνας πρώτος πατρικός τρόπος διόρθωσης, ἀκολουθεῖ μιὰ σειρά μέτρων που στοχεύουν στὴν ἀρνητικὴ διάκριση τοῦ ὀρφανοῦ μέσα στο σύνολο καὶ τὴν ἀποκοπὴ του ἀπὸ τὴν ομάδα, ὥπως τὸ νὰ σταθεῖ ὁ ὀρφανὸς ὀρισμένη ὥρα στὴν ἄκρῃ τοῦ δωματίου αὐθιός, ἢ γονυκλινῆς, καὶ θεατῆς ἀπέναντι τῶν ἄλλων συμμαθητῶν του γυμναζομένων, παιζόντων ἢ γευματίζόντων»⁶¹, νὰ στερηθεῖ τὸν περίπατο, τὸ παιγνίδι, τὸ γλυκό, ἢ ἀκόμη νὰ φέρεται διακριτικὰ σημάδια που ὑπενθυμίζουν τὸ παράπτωμά του»⁶².

Σὲ μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα τιμωριῶν, που παραπέμπει ὅμως στὸν ἴδιο κύκλο στέρησης, ὀρίζεται στὸν ἔνοχο διατροφή με «ἄρτον καὶ ὕδωρ», «κρεώζουμον» ἢ τοῦ ἐπιβάλλεται νηστεία. Ἡ φυλάκιση σὲ κελλὶ ἢ σὲ εἰδικὸ ἔχωρο τοῦ ιδρύματος που λειτουργεῖ ὡς φυλακὴ θεωρεῖται ἡ πιὸ βαριὰ τιμωρία, ἂν καὶ σὲ ὀρισμένα ιδρύματα ἐφαρμόζεται εὐρύτατα. Ὁ χρόνος φυλάκισης καθορίζεται ἀνάλογα με τὴ βαρύτητα τοῦ παραπτώματος ἀπὸ λίγες ὥρες μέχρι μερικὲς ἡμέρες, ἐνῶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὁ κανονισμὸς διακρίνει σὲ φυλάκιση ἀπλή καὶ σὲ αὐστηρή, ἀναφέροντας τὰ παραπτώματα που ἐντάσσονται στὴ μία ἢ στὴν ἄλλη περίπτωση⁶³. Ἡ ἐπανάληψις τοῦ ἀδικήματος, ἢ ἐμμονὴ «εἰς τὴν ὁδὸν τῆς κακίας» χαρακτηρίζεται ὡς ἐνδειξη ἀποτυχίας τῶν ἡπιων διορθωτικῶν μέσων, γι' αὐτὸ ἐπιβάλλεται ἡ αὐστηρότερη τῶν ποινῶν. Ἡ διαγωγή τοῦ φυλακισμένου στὴ διάρκεια τῆς τιμωρίας του μπορεῖ νὰ προκαλέσει αὐξήση τῆς ποινῆς: «Ὁ κτυπήσας ἢ ἐλθὼν εἰς λόγους ἀπρεπεῖς μετ' ἄλλου ἢ ἐρίσας τιμωρεῖται ἐκ 4 ἕως 24 ὥρῶν φυλάκισιν καὶ τὴν Κυριακὴν μένει περιορισμένος εἰς τὴν Σχολὴν φέρων τὸν χιτῶνα τῆς καταδίκης καὶ τρεφόμενος με ἄρτον καὶ κρεώζουμον... Ὁ φωνάζων ἐν αὐτῇ τῇ φυλακῇ τιμωρεῖται με αὐξήσιν 6 ὥρῶν μέχρις 2 ἡμερῶν τοῦ φυλακισμοῦ του», διευκρινίζεται σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς αὐστηρότερους κανονισμούς, αὐτὸν τοῦ ὀρφανοτροφείου τῆς Σμύρνης. Τέλος, ἂν κανένα ἀπὸ τὰ

61. Τὸ μέτρο αὐτὸ εἶναι κοινὸ σὲ ὅλα τὰ ὀρφανοτροφεία. Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώστα*, ὁ.π., σ. 21.

62. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν *Κανονισμὸ τοῦ ὀρφανοτροφείου τῶν ἀδελφῶν Μπαμπανγιώτου*, ὁ.π., σ. 42: «Μὲ τὴν ἐπὶ κεφαλῆς φερομένην καὶ ἐπὶ χάρτου γεγραμμένην ἐπωνυμίαν τοῦ σφάλματος, οἶον ἀμελής, ψεύστρα κλπ.».

63. Ἡ ἀπλή φυλάκιση ἐπιβάλλεται γιὰ σφάλματα που θεωροῦνται ἀπλὰ ὅπως τὸ ψεύδος, ἡ ἀταξία, ἡ ἀμέλεια, ἡ ρυπαρότητα, ἡ ἀπώλεια ἀντικειμένου ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόπειρα ἀποδρασης. «Συνίσταται δὲ αὕτη εἰς τὴν διαμονὴν τοῦ τιμωρημένου παιδὸς ἐν τῇ φυλακῇ ἀπὸ τῆς πρωινῆς ἐξεγέρσεως μέχρι τῆς ἑσπερινῆς κατακλίσεως». Στους «ἐπιμένοντας εἰς τὴν ὁδὸν τῆς κακίας, καίτοι ἐπανειλημμένως τιμωρηθέντας» ἐπιβάλλεται «διαρκὴς ἐν τῇ φυλακῇ διαμονὴ τοῦ παιδὸς μέχρι τῆς λήξεως τῆς ποινῆς του». Βλ. *Κανονισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ὑπηρεσίας τοῦ Ὁρφανοτροφείου Ἑλένης Ν. Ζάννη*, ὁ.π., σ. 69-70.

μέσα δὲν ἀποδίδει, τὰ μέλη τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου ὁδηγοῦνται στὴν ἀπόφαση ἀποπομπῆς ἀπὸ τὸ κατὰστημα. Εἶναι ἡ ἔσχατη τῶν ποινῶν ποὺ ἐφαρμόζεται σὲ ἐκείνους τῶν ὁποίων «ἡ περαιτέρω διαμονὴ καθίσταται ἐπιβλαβὴς εἰς τὴν ἡθικὴν μόρφωσιν τῶν ἄλλων»⁶⁴. "Ἀλλωστε, ἂν ἓνα ἴδρυμα θέλει νὰ «εὐρίσκεται εἰς περιωπὴν, δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ εἰς τοὺς κόλπους τοῦ παιῖδας ἀποδεδειγμένως διεφθαρμένους καὶ πεπωρωμένους»⁶⁵.

Ἡ φιλοσοφία αὐτῆς τῆς ἰδιαίτερης ποινικῆς δικονομίας ποὺ ἐφαρμόζεται στὰ ἱδρύματα καὶ ἡ ὁποία κλιμακώνεται ἀπὸ ἥπια διορθωτικὰ μέσα σὲ ὀλοένα καὶ σκληρότερα, διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τῆς δημιουργίας αἰσθημάτων ντροπῆς στὸ παιδί. Τὰ αἰσθηματὰ αὐτὰ καλλιεργοῦνται μὲ τὴν ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν ὁμάδα, τὴν περισυλλογὴ καὶ τὴ μετάνοια. Μόνος μὲ τὸν ἑαυτό του ὁ τιμωρημένος ἐγκλειστος ἔχει τὸν χρόνο νὰ ἀναλογισθεῖ τὸ σφάλμα του, νὰ ταπεινωθεῖ, νὰ μετανόησῃ καὶ νὰ ξανακερδίσει τὴν αὐτοεκτίμησή του. Ἡ ἀπομόνωση εἶναι τὸ καλὺτερο μέσο ποὺ ἐνεργεῖ στὸ ἡθικὸ τῶν παιδιῶν. Δίνει τὸ χρόνο τῆς περισκέψης, ὁδηγεῖ τὸ παιδί στὸ νὰ συναινέσει στὴν ποινὴ ποὺ τοῦ ἐπιβλήθηκε ὡς ἀντάξια τοῦ σφαλμάτος του, νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι τοῦ ἄξιζε καὶ νὰ τὴ δεχτεῖ ὅπως θὰ δεχόταν τὴ θεία τιμωρία. Ἡ διαδικασία ἐσωτερικεύσεως τῶν ἐξωτερικῶν ἀπαγορεύσεων μέσω τῆς δημιουργίας αἰσθημάτων ἐνοχῆς μοιάζει νὰ ἔχει τὴν καταγωγὴ της στὰ κολλέγια καὶ τὰ οἰκοτροφεία τοῦ 17ου αἰῶνα ποὺ διοικοῦνταν ἀπὸ θρησκευτικὰ τάγματα καθολικῶν καὶ Ἰησουϊτῶν μοναχῶν. Μιὰ θεολογικὴ ἐπίδραση μοιάζει νὰ διαποτίζει τὶς παιδαγωγικὲς πρακτικὲς ποὺ ἴσχυαν στὰ ὀρφανοτροφεία ἀκόμη καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἀναγνωρίζουμε ἐδῶ τὴ μέριμνα τῶν παιδαγωγῶν τοῦ 17ου αἰῶνα, ὅπως τοῦ Gerson καὶ τοῦ de la Salle, νὰ καλλιεργήσουν στὸ παιδί τὸ αἶσθημα τῆς ὑπευθυνότητος καὶ τὴν ἐννοια τῆς ἀξιοπρέπειας, ἀπαλείφοντας ἀπὸ τὰ ποινολόγια τὴ σωματικὴ τιμωρία ὡς κατώτερη καὶ ταπεινωτικὴ⁶⁶. Τὰ μαστιγώματα, ὁ φάλαγγας, τὰ κτυπήματα μὲ τὴ βέργα, τὰ σπρωξίματα καὶ τὰ τραβήγματα τῶν αὐτιῶν θεωροῦνται μειωτικὰ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν παιδαγωγό· καταρρακώνουν τὴν ἐξουσία του ποὺ θὰ πρέπει νὰ στηρίζεται στὴ σοβαρότητα, τὴν αὐτοκυριαρχία καὶ τὴ σωματικὴ ἀπόσταση. Αὐτὴ τὴ νέα ἀντίληψη υἱοθετοῦν ὀρι-

64. Στὸ ἴδιο.

65. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, ὁ.π., σ. 55.

66. Γιὰ τὴν τομὴ στὴν παιδαγωγικὴ σκέψη ποὺ ἐγκαινιάζουν παιδαγωγοὶ ὅπως ὁ Gerson καὶ ὁ de la Salle, οἱ ὁποῖοι εἰσάγουν τὴν ἐννοια τῆς παιδικῆς ἀθωότητος καὶ τῆς σχολικῆς πειθαρχίας, βλ. Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, Παρίσι, Seuil, 1973, ἐλληνικὴ μετάφραση: *Αἰῶνες παιδικῆς ἡλικίας*, Ἀθήνα, Γλάρος, 1990, σ. 167-186 καὶ J.-B. de la Salle, *Conduite des écoles chrétiennes divisée en deux parties*, στὸ *Œuvres complètes*, Πώμη, Frères des Écoles chrétiennes, Maison Saint Jean Baptiste de la Salle, 1993 (1η ἐκδόση, Avignon 1720), σ. 661, 702· ἀναφέρεται στὸ Egle Becchi, Dominique Julia (ἐπιμ.), *Histoire de l'enfance...*, ὁ.π., σ. 24.

σμένα θρησκευτικά οικότροφεία και κολλέγια στη Γαλλία από τα μέσα του 17ου αιώνα, άρκετά νωρίτερα από την καθολική αποδοχή της σέ σχολεία, οικότροφεία και κολλέγια, που τοποθετείται στον 19ο αιώνα.

Έν τούτοις αν και η σωματική τιμωρία μοιάζει να έχει εξαφανιστεί από τον κανονιστικό λόγο των όρφανοτροφείων, η τουλάχιστον ύπαρξη ή τάση να περιορίζεται, μόνον «εις τινες... άλλως ατιθάσους φύσεις, εις άλλως εξαιρετικάς περιστάσεις και μετά μεγάλης περισκέψεως»⁶⁷, κάποιες νύξεις στα αρχεία των ιδρυμάτων ή σε κριτικές που δημοσιεύονται στον τύπο⁶⁸ αφήνουν να εννοηθεί ότι η αυθαιρεσία των υπαλλήλων δεν προφύλασσε συχνά τους όρφανους από άγρια ξυλοκοπήματα⁶⁹. Η εκδήλωση στάσεων και οι συχνές αποδράσεις μαρτυρούν ίσως έμμεσα την αντίδραση των τροφίμων στη σκληρή τιμωρία και το αυστηρό πρόγραμμα αλλά και τη γενικότερη συμπεριφορά του προσωπικού. Η έποπτεία, με τη νομική έννοια του όρου, την οποία ασκούσε το διοικητικό συμβούλιο του ιδρύματος στους όρφανους από τη στιγμή της εισδοχής τους σ' αυτό, άφηνε το περιθώριο στους διευθυντές και την έφορεία του ιδρύματος της πλήρους έλευθερίας στην έπιλογή των πειθαρχικών μέσων για την έπιβολή της τάξης. Η θεωρητική απόρριψη της μαστίγωσης ως μέσου βάρβαρου και ξεπερασμένου, που συναντάμε στα παιδαγωγικά κείμενα της έποχής, δεν θα έμπόδιζε, υποθέτω, τους υπαλλήλους να προσφεύγουν σ' αυτό το κατά τα άλλα πρόχειρο και αποτελεσματικό μέσο σωφρονισμού, ιδιαίτερα αν είχαν να κάνουν

67. Μόνο στο διδακτικό προσωπικό επιτρέπεται να επιβάλλει σωματικές ποινές σε άκραιες περιπτώσεις άπειθειας. Η βία ταιριάζει σε όσους δεν έννοούν από σύγχρονες αρχές παιδαγωγικής: «Δεν άρνούμεθα ότι δεν υπάρχουν και πολλai φύσεις μη έννοούσαι την γλώσσαν της καρδιάς και υπόκύντουσαι μόνον εις την βίαν· εις αυτές τας φύσεις βεβαίως θα όμιλήση κανείς την γλώσσάν των, αλλά δεν είναι όρθόν την καθόλου παιδαγωγικήν πορείαν να κανονίση ή διεστραμμένη φύσις παιδιών τινών και χάριν αυτών να υποφέρεισι πάντες». Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *Η περίθαλψις των όρφανών*., έ.π., σ. 51, 56.

68. Βλ. για παράδειγμα τις πληροφορίες για στάση που έέσπασε στο 'Αμαλίειο 'Ορφανοτροφείο το 1888, ως ένδειξη διαμαρτυρίας για τη βίαιη συμπεριφορά της διευθύντριας, όπως μεταφέρονται στην *Έφημερίδα των Κυριών*, «Τά κατά το 'Αμαλίειον 'Ορφανοτροφείο», *Έφημερίς των Κυριών*, άρ. 62 (1888), σ. 6.

69. Στις λογοδοσίες και τις πανηγυρικές εκδόσεις των ιδρυμάτων ή καθημερινή ζωή των παιδιών παρουσιάζεται ιδανική. Σπάνιες είναι οι πληροφορίες που προέρχονται από έπισκέπτες, υπαλλήλους, παιδαγωγούς ή τον τύπο που να παρουσιάζουν μιá διαφορετική εικόνα. Δεν διαθέτουμε επίσης αυτοβιογραφικά κείμενα συγγραφέων που να πέρασαν την παιδική τους ήλικία σε όρφανοτροφεία. Όσοι έζησαν παρόμοιες έμπειρίες σε ιδρύματα άλλων χωρών που έφάρμοζαν παρόμοια πειθαρχικά συστήματα, την ίδια περίοδο, κάνουν λόγο για βίαιη συμπεριφορά και σκληρές τιμωρίες που καθόρισαν τη συναισθηματική ζωή τους ως ένηλικων. Για το θέμα αυτό βλ. Herald Thuen, «Education or punishment? Reformatory schools in Norway, 1840-1950», *History of Education* 20 (1991), σ. 496. Για τη σύγχρονη έποχή βλ. Θ. Καλλιμαλάκη (έπιμ.), *Μεγαλώνοντας σε ίδρυμα*, 'Αθήνα, Έλληνική Έταιρεία Ψυχικής Υγιεινής και Νευροψυχιατρικής του Παιδιού, 1988.

μὲ παιδιὰ δὺστροπα⁷⁰. Τὸ πραγματολογικὸ ὕλικὸ στὸ ὁποῖο μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε γιὰ νὰ υποστηρίξουμε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση εἶναι ἀδύναμο καὶ ὑπαινικτικό. Ἡ καταγγελία ὑπερβάσεων στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ κανονισμοῦ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ προσωπικοῦ δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ διασώζονται στὸ ἀρχεῖο ἐνὸς ὀρφανοτροφείου. Ὡστόσο, μιὰ γενικότερη θεώρηση τῶν παιδαγωγικῶν πρακτικῶν ποὺ ἦταν σὲ χρῆση τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολίας γιὰ τὴν ἐλευθερία χρήσης καὶ τέτοιων μέτρων. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι οἱ σωματικὲς τιμωρίες, ἂν καὶ ἀπαγορευμένες, ἐφαρμόζονταν εὐρύτατα στὸ δημοτικὸ σχολεῖο τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα⁷¹, ὅπως μαρτυροῦν πολλὲς πηγές, ἡ ἐλευθερία χρήσης παρόμοιων μέτρων στὸ ἀποκομμένο ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο καὶ αὐτοδιοικούμενο ὀρφανοτροφεῖο, ἐπαφίετο στὴ συνείδηση τῶν ὑπαλλήλων⁷². Στὴ συνήθεια ποὺ ἐπικρατεῖ σὲ πολλὰ ὀρφανοτροφεῖα νὰ ἀνατίθεται ἡ διαπαιδαγώγηση τῶν ὀρφανῶν σὲ ἀπόστρατους στρατιωτικούς, «οἱ ὁποῖοι ὡς μόνον μέσον ἐπιβολῆς ἐσωτερικῆς τάξεως χρησιμοποιοῦν τὴν ράβδον των», ἀποδίδει ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος τὴν ἀποτυχία δημιουργίας κλίματος ἐμπιστοσύνης μεταξὺ προσωπικοῦ καὶ τροφίμων. Ἰδιαίτερα ἡ θέση τοῦ παιδονόμου θεωρεῖται κρίσιμη στὴν ἀποκατάσταση λεπτῶν ἰσορροπιῶν στὴ διαχείριση μεγάλου ἀριθμοῦ παιδιῶν διαφορετικῆς προέλευσης: ὁ παιδονόμος ὀφείλει νὰ

70. Σὲ ἐκθεσὴ τοῦ πρὸς τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τοῦ Ζαννείου Ὁρφανοτροφείου ὁ παιδονόμος τοῦ ιδρύματος ἀναφέρει ὅτι ἀναγκάστηκε νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐστηρὰ μέτρα ἐναντίον ὀρφανῶν οἱ ὁποῖοι εἶχαν κατασκευάσει μόνον τοὺς μαχαίρια στὸ σιδηρουργεῖο γιὰ αὐτοπροστασία καὶ εἶχαν ἀποπειραθεῖ ἐπανειλημμένα νὰ ἀποδράσουν ἀπὸ τὶς μάνδρες τοῦ ιδρύματος. Βλ. *Ἐκθέσεις τοῦ Γ. Χ. παιδονόμου τοῦ Ζαννείου Ὁρφανοτροφείου ἀπὸ τοῦ 1921-1928* στὰ ἀταξινόμητα ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τοῦ ὀρφανοτροφείου.

71. Γιὰ τὴν εὐρεία χρῆση ραβδισμοῦ καὶ μαστιγώσεων στὸ ἐλληνικὸ σχολεῖο τὸν 19ο αἰῶνα, παρὰ τὴν ἀπαγόρευσίν τους ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, βλ. Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς Ἑκπαιδευσεως*, Ἀθήνα 1942, σ. 162-163. Μὲ ἐγκύκλιό του τὸ 1854 τὸ Ὑπουργεῖο καθόριζε τὶς ἐξῆς ποινὲς γιὰ τὸ σωφρονισμὸ τῶν μαθητῶν: γονυκλισία, πολὺωρη ἀνάγκωσις, ἀσιτία, φυλάκιση. Αὐτοβιογραφικὲς μαρτυρίες, ἐν τούτοις, καθὼς καὶ ἄρθρα στὸν τύπο κάνουν λόγο γιὰ σκληρὴ καὶ ἀψυχολόγητὴ στάση τῶν δασκάλων, οἱ ὁποῖοι συνέχιζαν, ἀγνοώντας τὶς ὑπουργικὲς ἐγκυκλίους, μέχρι καὶ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα, τολμάχιστον, νὰ χρησιμοποιοῦν ράβδους, μαστίγια, βούρδουλες καὶ φάλαγγα. Ἐνδεικτικὰ βλ. Ἀνώνυμος, «Σχολικαὶ ἀναμνήσεις», *Ἑθνικὴ Ἀγωγή*, ἔτ. Β', ἀρ. 9 (1899), σ. 129-131. Ὁ Σπ. Παγανέλης σὲ δύο ἄρθρα του στὴν *Ἑστία* (8 Ἰουλίου 1884 καὶ 19 Αὐγούστου 1884) κάνει λόγο γιὰ «κτηνωδὴ περισταλτικὰ μέτρα» ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὰ ὀρφανοτροφεῖα λίγα χρόνια πρὶν τὸ 1884. Βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν...*, ὅ.π., σ. 148.

72. Σωματικὲς ποινὲς χρησιμοποιοῦνταν καὶ στὰ καθολικὰ ὀρφανοτροφεῖα τῆς Ἱρλανδίας καὶ τῆς Αὐστραλίας ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ τάγμα τῶν ἐν Χριστῷ Ἀδελφῶν. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Marion Fox, «British child migration in New South Wales Catholic Orphanages», *History of Education Review* 25 (1996), σ. 1-18· Barry Coldrey, «A most unenviable reputation': the Christian Brothers and school discipline over two centuries», *History of Education* 21 (1992), σ. 277-289.

ρυθμίζει τη συμπεριφορά του «μέ την ακρίβεια διαβήτη», να επιβάλλει το σεβασμό χωρίς να καταφεύγει σε βάρβαρα μέσα αλλά και χωρίς, ωστόσο, να επιτρέψει οικειότητες. Στην έλλειψη ατόμων ικανών και μορφωμένων για να αναλάβουν με αίσθημα αὐταπάρησης αυτές τις θέσεις του «θεραπευτῆ τῆς ἡθικῆς», προσκρούει ἡ ἐπιβολὴ τῆς πειθαρχίας μέσα στὰ ἰδρύματα⁷³.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς σωματικὲς ποινές, καὶ ἄλλα ζητήματα ποὺ ἀναφέρονται στὴ συμπεριφορά τῶν ὑπαλλήλων ἐγείρουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανονιστικῶν διατάξεων. Σκάνδαλα ποὺ ἀναστατώνουν κατὰ καιροὺς τὴν ἐσωτερικὴ ζωὴ τῶν ἰδρυμάτων καὶ δημοσιεύονται στὸν τύπο, φέρνουν στὸ φῶς ὀρισμένες πλευρὲς τῆς παιδαγωγικῆς πρακτικῆς ποὺ ἐφαρμοζόταν στὰ ἰδρύματα ποὺ ὑπενθυμίζον τὴν ἀπόσταση ποὺ χωρίζει συχνὰ τὴ ρητορικὴ τῶν κανονισμῶν ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν τροφίμων: σεξουαλικὴ ἐκμετάλλευση τῶν ὀρφανῶν ἀπὸ τοὺς διδάσκοντες καὶ τὸ κατώτερο προσωπικὸ, βιαιότητες, ἀδιαφορία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς πειθαρχίας, καταχρήσεις στὴν οἰκονομικὴ διαχείριση, εἰκονογραφοῦν ἓνα κλίμα αὐθαιρεσίας καὶ καταχρήσεων⁷⁴. Τὰ αἷτια αὐτῶν τῶν παραβιάσεων τοῦ κανονισμοῦ ἀποδίδονται συνήθως στὶς διαμάχες μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου, τὴν ἔλλειψη ἐλέγχου ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικὴ πρὸς τὸ ἴδρυμα ἀρχή, τὴν ἀδιαφορία τοῦ διευθυντῆ καὶ κυρίως τὴν ἀκα-

73. «Αὐτὸς [ὁ παιδονόμος] διαρκῶς συγχρωτιζόμενος μὲ τοὺς παῖδας, πρέπει νὰ κρατῇ οἷονε διαβήτην, οὕτως ὥστε οὔτε ὁ συγχρωτισμὸς νὰ καταντᾷ εἰς οἰκειότητα, οὔτε ἡ ἀπόστασις νὰ ἐπιφέρῃ ψυχρότητα· ὁ αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι αὐστηρὸς μετ' ἐπεικίας καὶ ἐπεικῆς μετ' αὐστηρότητος, νὰ ἔχῃ ἰώβειον ὑπομονήν, ἡράκλειον φωνήν, ἀέτειον βλέμμα, καρδίαν εὐγενή, συγχωροῦσαν καὶ διορθοῦσαν τὰς παιδικὰς πονηρίας καὶ κακίας καὶ λησιμονοῦσαν τὴν ἀχαριστίαν. Ἐν μῇ λέξει πρέπει νὰ εἶναι ἀνὴρ μορφώσεως καὶ χαρακτῆρος, ἔτι δὲ καὶ ἀντοχῆς, σωματικῆς καὶ ψυχικῆς». Βλ. Δ. Σ. Μπαλάνος, *ὁ.π.*, σ. 50.

74. Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1895, οἱ ἐφημερίδες τῆς Ἑρμούπολης *Πατρίς* καὶ *Ἡλῖος* δημοσιεύουν μιὰ σειρὰ ἄρθρων σχετικὰ μὲ ἔκτροπα ποὺ συμβαίνουν στὸ ὀρφανοτροφεῖο Ὁθλέων Μπαμπαγιώτου, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση, τὴν ἔλλειψη πειθαρχίας καὶ τὴν ἀποπλάνηση μιᾶς ὀρφανῆς ἀπὸ τὸν δάσκαλο τῆς μουσικῆς. Ἡ ἐκδίκαση τῆς τελευταίας ὑπόθεσης γίνεται ἀφορμὴ νὰ θιγοῦν καὶ ἄλλα θέματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν παραβίαση τοῦ κανονισμοῦ καὶ τίς αὐθαιρεσίες τοῦ προσωπικοῦ. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἐφ. *Ἡλῖος*, 12, 19 καὶ 20 Νοεμβρίου 1895, 8, 17, 24 Δεκεμβρίου 1895, 23 Ἀπριλίου 1896, καὶ *Πατρίς*, 11 καὶ 18 Νοεμβρίου 1895, 2 καὶ 16 Δεκεμβρίου 1895. Τὶς πληροφορίες αὐτὲς ὀφείλω στὸν Χρῆστο Λοῦκο ποὺ ἐντόπισε τὸ θέμα στὸ συριακὸν τύπο. Ὁ Δ. Σ. Μπαλάνος, *ὁ.π.*, σ. 49, ὁ ὁποῖος μελέτησε τὰ πρακτικὰ τοῦ Ὁρφανοτροφείου Χατζηκλώνστα τῆς περιόδου 1856-1900, ἀναφέρεται σὲ ἓνα θέμα τὸ ὁποῖο συνέβη τὸ 1856 ἀλλὰ δὲν κατονομάζεται. «Συνεπεῖα τούτου [τῆς παρεκτροπῆς], τὸ συμβούλιον ὀρίζει οἱ πρωταίτιοι νὰ γυμνωθῶσιν ἀπὸ τὸν παιδονόμον ἀπὸ τὰ ἐνδύματα τοῦ ὀρφανοτροφείου καὶ νὰ ἐνδυθῶσι μὲ τὰ πρῶτα ἐνδύματά των καὶ νὰ διωχθῶσιν, ἐπιπληττομένων συνάμα αὐστηρῶς καὶ τῶν μεινάντων. Τὸ 1856 διωρίσθη καὶ ὁ πρῶτος παιδονόμος, [...] ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀταξία ἐξηκολούθει ἐν τῷ ἰδρύματι ἀπεφασίσθη νὰ γίνῃ πᾶν ἀναγκαῖον πρὸς τακτοποίησιν τῶν ἀτάκτων καὶ κακοηθῶν καὶ συνάμα νὰ διορισθῇ ὑπηρετῆς ἀπόμαχος πρὸς διατήρησιν τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως».

ταλληλότητα των παιδονόμων. Καθώς οι θέσεις αυτές δεν ήταν έλκυστικές για ικανά άτομα και καθώς δεν είχε συσταθεί, ως τη δεκαετία του 1920 τουλάχιστον, ένα ταμείο εργαζομένων σε φιλανθρωπικά καταστήματα, τα τελευταία είχαν καταστεί «πρυτανεία ανικανοτήτων»⁷⁵.

Εξάλλου, η αποκοπή των τροφίμων από το συγγενικό τους περιβάλλον ένισχυε αυτές τις τάσεις αυθαιρεσίας και έσωστρέφειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στους περισσότερους κανονισμούς αποτυπώνεται η τάση να περιορίζονται οι έπαφες των τροφίμων με τον έξωτερικό κόσμο, ακόμη και με τους συγγενείς, σε μια προσπάθεια να μένει ανεπηρέαστο το όρφανό παιδί από έξωτερικές επιρροές⁷⁶. Το έργο αναμόρφωσης που επιχειρείται πίσω από τους ψηλούς τοίχους του ιδρύματος, «βλάπτει πολλάκις ή οίκογένεια»⁷⁷. Μόνο η «άγάπη του ιδρύματος» θεωρείται «παιδαγωγούσα»· αντίθετα, η τυφλή αγάπη των συγγενών δεν είναι πάντα «ωφέλιμη». Γι' αυτό οι συνομιλίες μεταξύ των ορφανών και των συγγενών τους γίνονται υπό την παρουσία επιμελητών, στις όρισμένες ώρες του επίσκεπτηρίου και σε ειδικό χώρο, το «όμιλητήριο», όπως στίς φυλακές, συνήθως μία φορά το μήνα. Μόνο σε σοβαρές στιγμές του οικογενειακού βίου, έχει το δικαίωμα ο τρόφιμος να επισκέπτεται τους οίκοιους του, και εφόσον «πληρούνται οι απαραίτητες συνθήκες υγιεινής και ήθικης»⁷⁸. Η πόρτα του ιδρύματος όριοθετεί έτσι ένα νοητό σύνορο ανάμεσα στον έσωτερικό κόσμο της αναμόρφωσης και τον έξωτερικό κόσμο των κινδύνων⁷⁹.

Από την ανάλυση και τη σύγκριση των κανονιστικών διατάξεων που διέπουν την έσωτερική ζωή των ορφανοτροφείων το β' μισό του 19ου αιώνα διαφαίνεται ότι οι βασικοί άξονες λειτουργίας τους ήταν κοινοί. Κάποιες διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται ως προς την αυστηρότητα των κανονισμών θα πρέπει να τις αποδώσουμε, ίσως, τόσο στο μορφωτικό επίπεδο των μελών του διοικητικού συμβουλίου, όσο και στίς επιρροές που δέχονται από τη λειτουργία άλλων ιδρυμάτων. Η συμμετοχή στρατιωτικών, εμπόρων, κρατικών λειτουργών ή διανοομένων υποθέτουμε ότι δεν θα ήταν χωρίς σημασία για την επι-

75. Βλ. στο ίδιο.

76. Στο όρφανοτροφείο Σμύρνης απαγορεύεται στους συγγενείς να επισκέπτονται το ίδρυμα: «Είς οὐδένα των συγγενών των ἐν τῷ Καταστήματι ὀρφανῶν ἐπιτρέπεται ἡ εἴσοδος, ἀλλὰ μόνον μακρόθεν ἄνευ οὐδεμίας ἄλλης ὁμιλίας ἢ προσεγγίσεως». Βλ. *Κανονισμός τοῦ ἐν Σμύρῃ...*, ὁ.π., σ. 6.

77. «Ἡ τάση ἐντούτοις πού παρατηρεῖται σέ πολλά ὀρφανοτροφεία, νά καλλιεργοῦνται σά παιδιὰ αἰσθήματα περιφρόνησης πρὸς τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον, κατακρίνεται ἀπὸ τὸν Δ. Σ. Μπαλάνο, ὁ.π., σ. 53, ἂν καὶ δέχεται ὅτι ἡ ἐπιρροή τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος δὲν εἶναι πάντοτε ὠφέλιμη.

78. Στο ίδιο.

79. Στους κανονισμούς καθορίζεται σε ποιές περιπτώσεις ἐπιτρέπεται σὰ ὀρφανὰ νὰ διαβοῦν τὴν ἐξωτερικὴ πόρτα τοῦ ιδρύματος, πάντα ὑπὸ συνοδεία, ἐνῶ καὶ αὐτὲς οἱ ἔξοδοι τοῦ προσωπικοῦ ἐλέγχονται.

λογή τῶν παιδαγωγικῶν προτύπων πού υἰοθετοῦνται, γιά τὸ πρόγραμμα ἐργασίας τῶν τροφίμων, τὸ σύστημα ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν, τὴν δίαιτα, τὴν ὑγιεινὴ καὶ τὴ γενικότερη ἀντίληψη πού χαρακτηρίζει τὴν ἐσωτερικὴ ὁργάνωση τοῦ ὀρφανοτροφείου. "Ἐνα ἐρώτημα πού παραμένει ἀνοικτὸ ἀφορᾷ στὰ πρότυπα πού υἰοθετοῦνται σὲ κάθε περίπτωση. Ὁμοίητες ἀνιχνεύονται πρὸς πολλὰς κατευθύνσεις. Τρεῖς μοιάζουν νὰ εἶναι οἱ πηγές ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐμπνέονται: τὰ ὀρφανοτροφεῖα πού διοικοῦνταν ἀπὸ θρησκευτικὰ τάγματα, συνήθως καθολικῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν δημιουργήσει μιὰ παράδοση σ' αὐτὸ τὸ χῶρο τῆς παιδικῆς περίθαλψης ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα, τὰ ἐπανορθωτικὰ ἱδρύματα γιά δύστροπα ἢ ἐγκληματικὰ παιδιά πού εἶχαν ἀρχίσει νὰ λειτουργοῦν ἀπὸ τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19οῦ αἰῶνα, ὡς «ἐπανορθωτικὲς ἀποικίες» στὴ Γαλλία ἢ ὡς «ἐπανορθωτικὰ» καὶ «βιομηχανικὰ» σχολεῖα στὴν Ἀγγλία καὶ ἄλλοι⁸⁰, καὶ τέλος τὸ μηχανιστικὸ μοντέλο λειτουργίας τοῦ ἀλληλοδιδασκτικοῦ σχολείου.

Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὡστόσο ὅτι θέματα πού ἀφοροῦν τὸν τρόπο ὁργάνωσης τῶν ἱδρυμάτων περίθαλψης ἢ τὴν οἰκονομικὴ λειτουργία τους γίνονται ἀντικείμενο κριτικῆς στὸν τύπο. Στὰ ἄρθρα αὐτὰ δὲ λείπουν οἱ ἀναφορὲς σὲ ἄλλα ἱδρύματα τοῦ ἐξωτερικοῦ πού ἐφαρμόζουν παρόμοια προγράμματα καὶ μὲ βάση τὰ ὁποῖα προτείνονται βελτιώσεις. "Ἐνα γενικότερο ἐνδιαφέρον ἐκδηλώνεται πού παρακολουθεῖ ἀπὸ κοντὰ τίς ἀπόπειρες πού γίνονται στὸν τομέα τῆς περίθαλψης καὶ τῆς ἐπανόρθωσης. Τὰ μέλη τῶν διοικητικῶν συμβουλίων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μετέχουν καὶ στὰ δημοτικὰ συμβούλια, θὰ ἦταν περισσότερο ἐνήμεροι γιά ὅ,τι ἔσχυε ἄλλοι. Θὰ ἐνδιαφέρονταν νὰ ἐπισκεφθοῦν παρόμοια ἱδρύματα γιά νὰ δοῦν ἀπὸ κοντὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τους. Αὐτὸ μαρτυροῦν ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις ἀπὸ εὐρωπαϊκὲς μεγαλουπόλεις, ἡμερολογιακὲς καταγραφές καὶ αὐτοβιογραφικὰ κείμενα. Ἐνδεικτικὴ τοῦ ἐνδιαφέροντος, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς μίμησης, εἶναι ἐξάλλου ἡ ἀλληλογραφία πού διασώζεται σὲ ὀρισμένα δημοτικὰ ἀρχεῖα⁸¹.

80. Τὰ ἐπανορθωτικὰ σχολεῖα (reformatory schools) ἱδρύθηκαν στὴν Ἀγγλία στὰ μέσα τοῦ 19οῦ αἰῶνα γιά νὰ ὑποδέχονται νέους κάτω τῶν 16 ἐτῶν πού εἶχαν διαπράξει ἀδικήματα, ἐνῶ τὰ βιομηχανικὰ σχολεῖα (industrial schools) ἀσχολοῦνταν μὲ παιδιά πού ζοῦσαν σὲ συνθῆκες πού θὰ μπορούσαν νὰ τὰ ὀδηγήσουν στὴν παραβατικότητα. Καὶ στὰ δύο παρεχόταν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση, τροφὴ καὶ στέγη καὶ ἐπικρατοῦσε αὐστηρὴ πειθαρχία. Βλ. Pamela Horn, *Children's work and welfare, 1780-1890*, Κάμπριτζ, Cambridge University Press, 1994, σ. 42. Ἐπανορθωτικὰ σχολεῖα σύμφωνα μὲ τὸ ἀγγλικὸ πρότυπο λειτούργησαν καὶ σὲ ἄλλες χώρες. Γιά τὴ Νορβηγία βλ. Herald Thuen, «Education...», ὁ.π., σ. 492.

81. Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἐκδηλώνουν τὰ μέλη τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐρμούπολης. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1857-59, ὁ δήμαρχος τῆς Ἐρμούπολης ἀλληλογραφεῖ μὲ τοὺς προξένους τῆς Ἑλλάδας στὸ Παρίσι, τὴ Μασσαλία, τὴν Τερνέστη καὶ τὸ Λιβόρνο, γιά τὴν ἀποστολὴ κανονισμῶν λειτουργίας τῶν εὐρωπαϊκῶν φιλανθρωπικῶν καταστημάτων. Τὴν περίοδο αὐτὴ ἐτοιμαζόταν ἡ ἱδρυση Πτωχοκομείου καὶ Νοθοτροφείου ἀπὸ ἀδελφάτα πού ἐπρό-

Ἡ κριτική πού ἀσκήθηκε στὴ διοίκηση ἰδρυμάτων πού ἐπιχείρησαν νὰ εἰσαγάγουν κάποιες παιδαγωγικὲς καινοτομίες πού θὰ ἔκαναν τὴ ζωὴ τῶν τροφίμων πὺδ εὐχάριστη⁸², μαρτυρεῖ ἐν τούτοις τὴν εὐρεία ἀποδοχὴ πού γνώρισε τὸ αὐστηρὸ ἰδρυματικὸ μοντέλο στὴν περίπτωσι τῆς περίθαλψης τῶν φτωχῶν ὀρφανῶν παιδιῶν. Κυρίαρχη φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ ἴδρυμα περίθαλψης ὡς χώρου κλειστοῦ, ἀπομονωμένου, ἐπιτηρούμενου σὲ ὅλα τὰ σημεῖα του, ὅπου τὰ ἄτομα τοποθετοῦνται σὲ συγκεκριμένη θέση ἀνὰ πάσα στιγμή, ὅπου οἱ παραμικρὲς κινήσεις ἐλέγχονται, ὅπου ὅλα τὰ γεγονότα καταγράφονται, ὅπου ἡ ἐξουσία ἀσκεῖται μὲ ἓναν αὐστηρὰ ἱεραρχημένο τρόπο, ὅπου κάθε ἄτομο κάθε στιγμή ἐλέγχεται, καταγράφεται καὶ παρακολουθεῖται. Εἶναι ὁ κατάλληλος χώρος γιὰ τὴν κατασκευὴ «χρήσιμων» ἀνθρώπων, πού θυμίζει, σὲ πολλὰ σημεῖα, τὴ λογικὴ μὲ τὴν ὁποία ὁργανώθηκαν οἱ ἐπανορθωτικὲς ἀποικίες γιὰ παιδιὰ, ὅπως αὐτὴ τοῦ Mettray, τὸν 19ο αἰῶνα⁸³. Ἡ ἴδια στρατιωτικὴ ὀργάνωση, ἡ ἴδια ἀντίληψη τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς ἐπανάρθωσης.

Ὡστόσο, παρὰ τὴν καθολικότητα ἀποδοχῆς τοῦ ἰδρυματικοῦ μοντέλου, εἶχαν ἀρχίσει, γύρω στὸ 1920, νὰ καταγράφονται καὶ στὴν Ἑλλάδα οἱ ἀνησυχίες γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς μαζικῆς διαπαιδαγώγησης ὀρφανῶν παιδιῶν. Οἱ κριτικὲς ἐστίαζαν τὰ αἷτια τῆς ἀποτυχίας σὲ δύο κυρίως σημεῖα: στὸ συγχρωτισμὸ μεγάλου ἀριθμοῦ παιδιῶν μὲ διαφορετικὴ προέλευση, μεταξὺ τῶν ὁποίων εὐκολὰ διαδίδονταν κακὲς συνήθειες καὶ ἐπιδημικὲς ἀσθένειες, καὶ στὴν αὐστηρὴ πειθαρχία πού δὲν ἔφερε πάντα τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Τὸ πλῆθος τῶν ἀπαγορευτικῶν διατάξεων πού περιόριζε κάθε ἐκδήλωση τῆς παιδικῆς φυσικότητος, καθὼς καὶ ἡ ἀκαμψία πού χαρακτήριζε τὴν ἐφαρμογὴ τους, δημιουργοῦσε στὰ παιδιὰ ἀντιπάθεια καὶ ἐχθρικὴ διάθεση ἀπέναντι στοὺς ὑπαλλήλους· οἱ τελευταῖοι, προκειμένου νὰ ἐπιβάλουν τὴν τάξιν σὲ ἀτίθασα παιδιὰ, κατέφευγαν σὲ βίαια μέτρα διαπαιδαγώγησης καὶ καταντούσαν σκληροὶ καὶ ἀδιάφοροὶ χωρὶς ἔχνος στοργῆς. Ἕνας φαῦλος κύκλος ἐχθρότητας καὶ ἀδιαφορίας καταργοῦσε σταδιακὰ τὰ περιθώρια ἐμπιστοσύνης ἀνάμεσα στοὺς τροφίμους καὶ τὸ προσωπικόν. Ἡ ἰσοπεδωτικὴ τάση πού ἀπέπνεαν οἱ κανονισμοὶ τῶν ἰδρυμάτων χαρακτήριζε καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ὑπαλλήλων, οἱ ὁποῖοι ἐφάρμοζαν τὸν κανόνα χωρὶς νὰ λαμβάνουν ὑπόψιν τὶς ἰδιαιτερότητες κάθε παιδιοῦ, τὰ ταλέντα

καίτο νὰ συστήσουν τὰ μέλη τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου. Βλ. ΓΑΚ, Ἀρχεῖα Νομοῦ Κυκλάδων, Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ἐρμούπολης, Ι/Ὁρφανοτροφεῖα/1.

82. Τὸ διοικητικὸ συμβούλιον τοῦ Ἀμαλίου Ὁρφανοτροφείου δέχτηκε κατὰ καιροὺς κριτικὴ μέσω τοῦ τύπου γιὰ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο ὑλικῶν συνθηκῶν πού παρεῖχε στὶς ὀρφανές, τὶς ἐπαγγελματικὲς κατευθύνσεις πού δίνονταν καθὼς καὶ τὶς παιδαγωγικὲς πρακτικὲς πού ἀκολουθοῦνταν.

83. Βλ. Jean Lebrun, «Cloître et guérir. La colonie pénitentiaire de la Trappe, 1854-1880», στὸ Michelle Perrot (ἐπιμ.), *L'impossible prison. Recherches sur le système pénitentiaire au XIXe siècle*, Παρίσι 1980, σ. 236-277.

καί τις αδυναμίες του. Ἡ ἐπαγγελματική προετοιμασία τῶν ὀρφανῶν βρισκόταν ἐπίσης μακριά ἀπὸ τοὺς ἐπιθυμητοὺς στόχους. Θύματα ἐκμετάλλευσης τεχνιτῶν ποὺ ἐνδιαφέρονταν κυρίως γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν παραγγελιῶν, καὶ λιγότερο γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς τέχνης, τὰ ὀρφανά, δὲν ἀποκτοῦσαν τὰ ἐφόδια ποὺ θὰ τοὺς ἐξασφάλιζαν οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία. Τὰ ἀδιέξοδα στὰ ὁποῖα ὡδηγοῦσε αὐτὸς ὁ μαζικός τρόπος διαπαιδαγώγησης ἦταν πλέον ἐμφανῆ: παιδιὰ σκληρὰ καὶ ἀπείθαρχα, ἢ ψυχικὰ τραυματισμένα, ἀποκομμένα ἀπὸ τὴν κοινωνία, τὰ ὁποῖα κατέφευγαν μετὰ τὴν ἀποφοίτησή τους ἀκόμη καὶ στὴν παρανομία, βρίσκονταν μακριὰ ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ ἔντιμου ἐργάτη γιὰ τὸ ὁποῖο τοὺς προετοίμαζε τὸ ἴδρυμα. Τὸ πείραμα τῶν φιλανθρωπῶν ἔμοιαζε ἐρασιτεχνικὸ καὶ ἀναποτελεσματικόν.

Ἐναλλακτικὲς λύσεις στὴν περίθαλψη τῶν ὀρφανῶν ποὺ λάμβαναν ὑπόψη τους τόσο τὶς ψυχολογικὲς ὥστε καὶ τὶς οἰκονομικὲς παραμέτρους, εἶχαν ἀρχίσει νὰ υἱοθετοῦνται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα σὲ χῶρες τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ὡς ἀπάντηση σὲ αὐτὰ τὰ ἀδιέξοδα. Τὸ ἱδρυματικὸ μοντέλο, ἰδιαίτερα αὐτὸ τῆς πόλης, εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐγκαταλείπεται γιὰ νὰ δώσει τὴ θέση του εἴτε στὸ σύστημα τοποθέτησης ὀρφανῶν σὲ ἀγροτικὲς οἰκογένειες, οἱ ὁποῖες ἐπιχορηγοῦνταν γιὰ νὰ ἀνατρέφουν τὰ ὀρφανά μαζί μὲ τὰ δικά τους παιδιὰ, εἴτε στὴ δημιουργία ἀγροτικῶν οἰκίσκων εἰδικὰ διαμορφωμένων γιὰ νὰ φιλοξενοῦν μικρὸ ἀριθμὸ ὀρφανῶν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη ἐνὸς ζευγαριοῦ χωρικῶν ποὺ ἀναλάμβαναν νὰ παῖζουν τὸ ρόλο τῶν γονέων. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες, ἡ διαμονὴ στὴν ὑπαιθρο καὶ ἡ οἰκογενειακὴ ἀτμόσφαιρα ἐξασφάλιζαν καλύτερες συνθήκες τόσο ἀπὸ ὑγιεινὴ ὥστε καὶ ἀπὸ ψυχολογικὴ ἀποψη. Τὸ σύστημα τῶν μικρῶν οἰκογενειακῶν μονάδων στὴν ἐξοχὴ ποὺ εἶχε ἐπινοήσει ὁ Ἑλβετὸς Fellenberg, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὶς παιδαγωγικὲς ἰδέες τοῦ Pestalozzi, υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὶς περισσότερες φιλανθρωπικὲς ἐταιρεῖες καὶ τὰ δημοτικὰ συμβούλια πολλῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα ἐν τούτοις σὲ πολλὰς εὐρωπαϊκὰς χῶρες ψηφίστηκαν μεταρρυθμίσεις ποὺ μὲ μιὰ σειρὰ νόμων ἀντικατέστησαν τὴν ἰδιωτικὴν φιλανθρωπίαν ἀπὸ τὴν κρατικὴν μέριμνα. Σὲ μιὰ τάξη εἰδικῶν —γιατρῶν, παιδαγωγῶν, ψυχολόγων, κοινωνικῶν λειτουργῶν— ἀνατέθηκε ἀπὸ τὸ κράτος ἡ διαχείριση τῆς ἀπροστάτευτης παιδικῆς ἡλικίας. Μὲ ἐπιστημονικὲς παρατηρήσεις, μελέτες καὶ προτάσεις ἐπιχείρησαν νὰ συγκροτήσουν ἕναν ἰδιαίτερο ἐπιστημονικὸ κλάδο, αὐτὸν τῆς παιδαγωγικῆς παθολογίας. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν προτάσεών τους ἐγκαινίασε μιὰ νέα φάση στὴν κοινωνικὴ πολιτικὴ, περιορίζοντας τὴ φιλανθρωπικὴ δράση στὸ περιθώριο, ὡς ξεπερασμένη καὶ ἐρασιτεχνικὴ. Στὴν Ἑλλάδα οἱ σχετικοὶ προβληματισμοὶ δὲν θὰ ξεπεράσουν ἐν τούτοις τὸν κύκλο τῶν ἐπιστημονικῶν ἀναζητήσεων μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1930, ἐνῶ ἡ υἱοθέτηση ἐναλλακτικῶν μοντέλων στὴν περίθαλψη τῶν ὀρφανῶν θὰ γίνεи μὲ καθυστέρηση ἀρκετῶν δεκαετιῶν.